

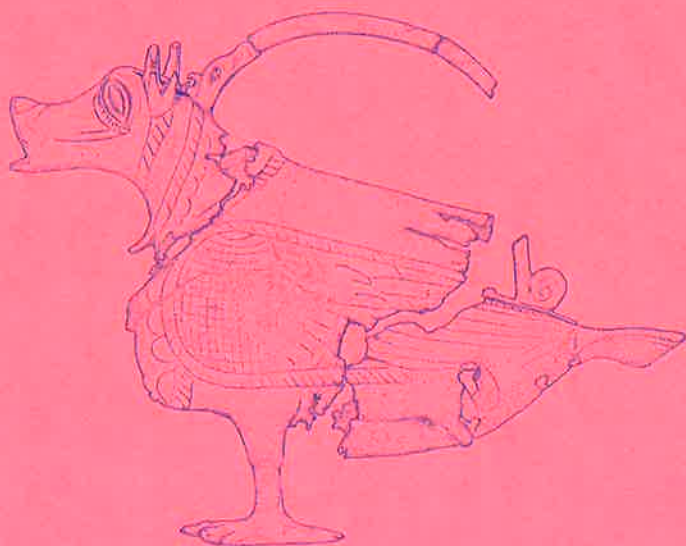
GENT

1990

Sint-Pietersabdij

16-17 / 3 / 1990

**ARCHAEOLOGIA
MEDIAEVALIS**

13 / 1990

Voorpagina

Gistel : Omítomorphe aquamanille (tek. Mevr. B. Vandenberghe-D'Hoogh).

GENT 1990

**Sint- Pietersabdij
16 - 17/3**

**ARCHAEOLOGIA
MEDIÆVALIS
13 / 1990**

Met de medewerking van/Avec la collaboration de/In Zusammenarbeit mit:

- Vlaamse Dienst voor Arbeidsbemiddeling (DAC)
- Gemeentekrediet van België/Crédit Communal de Belgique/
Gemeindekredit von Belgien
- Dienst voor Opgravingen van de Vlaamse Gemeenschap
- Service des Fouilles de la Région Wallonne
- Nationaal Centrum voor Oudheidkundige Navorsingen in België/
Centre National de Recherches Archéologiques en Belgique
- Dienst Monumentenzorg en Stadsarcheologie, stad Gent
- De geschiedkundige kring "Het Graafschap Jette"/Le cercle historique
"Le Comté de Jette"
- Les Facultés Universitaires Notre-Dame de la Paix, Namur

Red. : J. De Meulemeester

M. Dewilde

C. Dewilde-Vansieleghem

A. Erynck

H. Remy

Dienst voor Opgravingen van de Vlaamse Gemeenschap

(dir. Dr. G. De Boe)

Service des Fouilles de la Région Wallonne

(dir. A. Matthys)

Realisatie van dit volume:

Dienst voor Opgravingen van de Vlaamse Gemeenschap

Secties/Sections/Abteilungen

1. Merovingische periode / Période mérovingienne / Merowinger Periode
G. Lambert, H. Roosens
2. Gebruiksvoorwerpen / Objets usuels / Gebrauchsgegenstände
D. Callebaut, S. Vandenberghe
3. Aanverwante wetenschappen / Sciences connexes / Verwandte Wissenschaften
A. Ervynck, P. Hoffsummer
4. Castellologie / Castellologie / Schlosskunde
A. Matthys, W. Ubregts
5. Kerken en Abdijen / Eglises et Abbayes / Kirchen und Klöster
A. Dierkens, J. Mertens
6. Stadsarcheologie / Archéologie urbaine / Stadarchäologie
J. Alénus-Lecerf, M.C. Laleman
7. Landelijke archeologie / Archéologie rurale / Ländliche Archäologie
M. Dewilde, F. Verhaeghe
8. Aangrenzende regio's / Régions limitrophes / Nachbargebieten
J. Zimmer, J. De Meulemeester

Dit nummer van Archaeologia Mediaevalis wordt opgedragen aan R. Borremans, één van de grondleggers van de middeleeuwse archeologie in België, en dit ter gelegenheid van zijn opruststelling.

Ce fascicule d'Archaeologia Mediaevalis est dédié à R. Borremans, un des pionniers de l'archéologie médiévale en Belgique, à l'occasion de sa mise à la retraite.

Y. HOLLEVOET (Aspirant N.F.W.O.)

Vroeg-middeleeuwse bewoningsites te Roksem (Oudenburg) (W.-VI.)

Eind januari - begin februari 1989 werd bij graafwerken langs de Brugse baan te Roksem een nieuwe vroeg-middeleeuwse bewoningskern gelokaliseerd. Benevens een 5-tal ondiepe kuiltjes en drie grotere structuren, die ongetwijfeld te identificeren zijn als uitbraakkuilen van houten waterputten, werden de restanten van verscheidene onvolledige huisplattegronden aangesneden. Het aangetroffen vondstenmateriaal omvat nagenoeg uitsluitend aardewerkfragmenten, waaronder vooral scherven van gewone gebruiksceramiek, gekenmerkt door een typische plantaardige verschraling. Het geheel kan vooralsnog slechts ruim gedateerd worden in de 6de-7de eeuw.

De nieuwe vindplaats bevindt zich zowat 300m ten zuidwesten van de Merovingische bewoningskern van de Roksemput waarvan het onderzoek tijdens het voorjaar werd afgewerkt (met de steun van de Dienst voor Opgravingen van de Vlaamse Gemeenschap in samenwerking met Archaeologia Mediaevalis en de provincie West-Vlaanderen). Hierbij moest zowel rekening gehouden worden met de aanwezigheid van een zone met beschermde vegetatie, als met de op dat ogenblik aangevatte beplantingswerken. Hoewel bij de opgravingen ook oudere bewoningssporen werden aangesneden (ijzertijd, Romeins), lag de nadruk vooral op het onderzoek van een kleine vroeg-middeleeuwse nederzetting. Heel wat kuilen, paalgaten, grachten en standgreppels werden ingetekend. Het grondplan van een groot rechthoekig gebouw kon aangevuld worden; wellicht ging het om een éénschepig woonstalhuis gekenmerkt door de aanwezigheid, buiten de wandlijn, van schuin geplaatste palen die als schoren dienden ter ondersteuning van de wandconstructie. Bij een tweede, iets kleiner en vermoedelijk ouder gebouw, horen mogelijk een aantal bijgebouwtjes (vier- en/of zespostenspijkers), ingeplant op de uithoek van wat misschien een erf begrensd door palissades moet geweest zijn. Een voorlopige ruime datering van de tot nog toe herkende huisplattegronden in de 6de-7de eeuw lijkt aangewezen. Wellicht uit de 8ste eeuw dateert een grachtensysteem dat slechts gedeeltelijk onderzocht kon worden en een wirwar van kuilen oversneed.

Talrijk zijn de sporen uit de 9de eeuw. Het betreft onder meer een vijftal waterputten. Van een eerste was de ronde stenen constructie nog over anderhalve meter bewaard en onderaan voorzien van een houten bekisting. De overige vier waterputten werden naast elkaar aangetroffen : een waterput opgebouwd uit segmenten van een uitgeholde boomstam, de restanten van twee vierkante houten waterputten en een grotendeels uitgebroken ronde stenen waterput. Beide stenen waterputten waren overwegend opgebouwd uit herbruikte Doornikse kalksteenbrokken, wellicht afkomstig van het nabij gelegen castellum van Oudenburg. Het vondstenmateriaal wordt gekenmerkt door de

aanwezigheid van heel wat fragmenten van zgn. reliëfbandamforen. Onder de jongere sporen valt tenslotte de aanwezigheid op te merken van een vierkante houten waterput die mogelijk nog in de 10de eeuw mag gesitueerd worden.

G. MOUREAU

Le cimetière mérovingien de Ste-Marie-Vau à Omal (Lg.)

D'octobre 88 à novembre 89, la Société d'Archéologie de Waremme, renforcée pendant les mois de juillet et août par des étudiants en histoire de l'Art et Archéologie, a exploré une zone d'environ 700m² assurant la jonction entre les fouilles de 88 et celles de 85.

Vingt-deux sépultures seulement ont été découvertes. Ce nombre peu élevé de tombes s'explique cependant par l'existence d'une bande d'env. 15m sur 30 totalement vierge de sépultures et située à la périphérie nord et nord-est : il semble donc bien que, de ce côté comme au nord-ouest, la limite de la nécropole soit atteinte. Vers l'est cependant, des indices repérés en surface indiquent clairement une extension du champ de repos.

Dans les tombes découvertes cette année, un groupe apparaît particulièrement intéressant. Il s'organise autour de la chambre funéraire d'un personnage important dont la sépulture (T 171) est entourée d'un cercle de 10 trous de poteau implantés à égale distance les uns des autres. Un imposant blocage de schiste, silex, grès et fragments de tuiles comblait l'espace entre les parois du caveau et la tranchée de fondation. Le fond devait être dallé et présentait un aménagement spécial basé sur des disques de pilettes d'hypocaustes retrouvés en grand nombre empilés contre la paroi nord-ouest. La tombe perturbée et pillée n'a malheureusement livré que des bribes du mobilier initial.

Une autre chambre funéraire (T 152) aménagée dans le prolongement de la T 171 et au-delà du cercle de pieux a, elle aussi, été violée. Quelques rubans d'or recueillis dans le remblai du fond permettent d'attribuer la sépulture à un autre personnage de haut rang. Une tranchée de repérage déjà observée lors de fouilles antérieures a permis aux pilleurs de localiser la tombe 152 et quelques autres inhumations de moindre importance ne les ayant guère intéressées, puisque le mobilier funéraire a été découvert en place sous le fond du petit fossé de repérage.

Par contre, un groupe d'une dizaine de tombes au nord-ouest de l'ensemble funéraire du fondateur a échappé au pillage. Le mobilier, sans être exceptionnel, est néanmoins important notamment dans la T 169 (épée, umbo, hache, flèches, vases et accessoires divers).

Outre les 2 grandes fosses du groupe principal, le rituel funéraire s'avère assez varié avec des tombes en terre libre (6) dont une anthropomorphe avec brancard

et oreiller funéraire ainsi que des caveaux entourés de moellons de schiste (3). Le mode d'inhumation le plus fréquent reste cependant le cercueil presque toujours posé sur deux traverses (11 cas observés). Dans deux sépultures de ce type, le défunt reposait dans un petit cercueil placé dans un caisson de plus grandes dimensions. Ainsi un petit compartiment intérieur a été aménagé dans l'angle ouest de la T 169 avec un bouclier posé de chant. A noter également l'empreinte d'un linceul enveloppant le corps déposé dans le cercueil de la fosse 168.

Exception faite de la tombe 160 où reposait un enfant très jeune, une dotation funéraire avait été attribuée à toutes les autres sépultures. Dix mobiliers sont atypiques; six attribuables à des hommes et cinq à des femmes ou de très jeunes filles.

Le matériel s'étale toujours de la fin du 6e à la première moitié du 7e siècle.

M. LODEWIJCKX

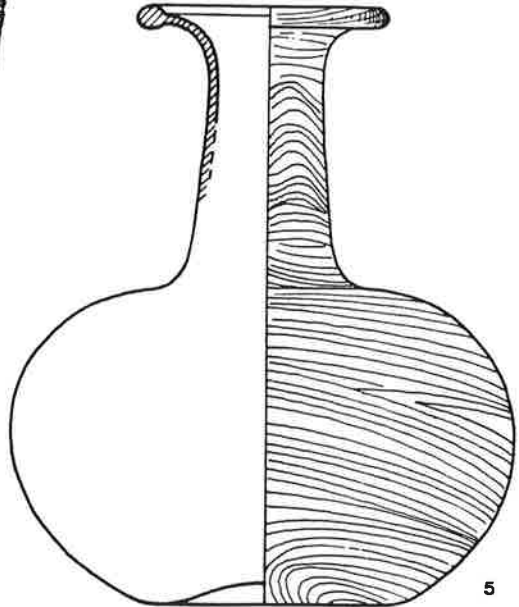
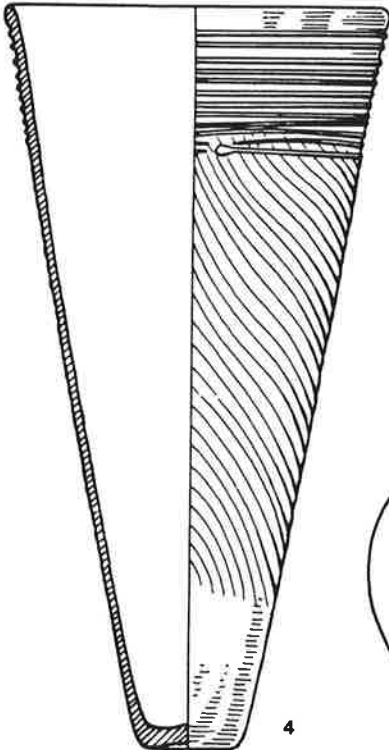
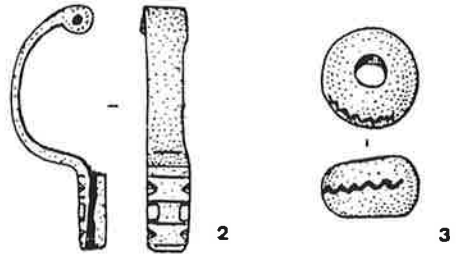
Het Frankisch grafveld te Neerhespen (Brab.)

Op het gebied van de gemeente Neerhespen (gem. Linter), troffen we een Frankisch grafveld aan, niet ver van de grens met de gemeente Wange (Landen). Het grafveld was aangelegd aan de rand van de alluviale vlakte op de rechteroever van de Kleine Gete. Het pedologisch onderzoek ter plaatse werd uitgevoerd door prof. R. Langohr (RUG). Juist over de grens met Wange, 200m westwaarts, hadden we in 1983 reeds enkele verstoorde graven van een Gallo-Romeins grafveld aangetroffen (C. HOMBROUX-M. LODEWIJCKX, Enkele Romeinse vondsten te Landen-Wange en hun lokale context, *Acta Archaeologica Lovaniensia*, 23, 1984, 1-16). Beide grafvelden waren waarschijnlijk gelegen langs de Romeinse baan Tienen-Tongeren die, volgens ons, hier de Kleine Gete oversteeft. Een omvangrijke Romeinse woonzone, waartoe mogelijk beide grafvelden behoorden, situeert zich een 800m westwaarts, langs de Kleine Gete (Wange, "Damkot").

De Frankische graven waren aangelegd in noordwest-zuidoost verlopende rijen, het hoofd in het zuidwesten geplaatst. Het grafveld bleek, waarschijnlijk reeds in de Oudheid, grondig geplunderd te zijn. In elk geval vonden we slechts grote, komvormige kuilen terug die enkel langs de wanden en bodem, vlakbij de kalkrijke leem, nog skeletresten bevatten. De beenderen waren erg fragmentair en ordeloos aan de kant gesmeten, meestal aan één zijde van de put. Tussen de skeletresten vonden we nog overblijfselen van het grafmeubilair, vooral eerder kleine bronzen en ijzeren voorwerpen, zoals gespen, fibulae en nagels. Te vermelden is zeker een fragment van een benen beslagplaatje, versierd met parallelle groeven, met nog een minuskuul bronzen nageltje. Ook onderaan de

0 1 2 3 cm

Linter-Neerhespen : grafmeubilair uit het vrouwengraf.

hellingen, in het kalkrijke kolluvium, vonden we nog verspreide skeletresten en bijgaven terug : de grafrovers hadden weinig eerbied voor de overledenen. Slechts één graf was met zekerheid ongeschonden. Het was enigszins afgelegen aangelegd, onderaan de helling en was daardoor aan de aandacht van de rovers ontsnapt. De overledene was een vrouw van ca 35 jaar (anthropologisch onderzoek door dr. Ch. Charlier). Beide handen waren over het bekken gelegd. Rechts van het hoofd bevonden zich een glazen flesje (nr 5) en een spitsbeker (nr 4). In de halsstreek werden tientallen minuskule glazen kraaltjes van divers model en in verscheidene kleuren (nr 1) gevonden. Een grotere, sterk versleten, opaakgroene kraal met geel zigzagmotief (nr 3) lag bovenaan tussen de benen en ter hoogte van de lenden bevond zich een bronzen fibula (nr 2). Iets hoger op de helling werd nog een mannengraf gevonden, waarvan het skelet intact was, maar dat geen noemenswaardige bijgaven bevatte. Aan de hand van de opgravingsresultaten kon geen uitsluitsel gegeven worden of eventuele grafgiften niet eveneens door de grafrovers waren meegenomen. Omwille van het lage rendement werd het grafveld (momenteel) niet verder onderzocht. De voorlopige studie van het archeologisch materiaal wijst op een datering in de 5de eeuw.

M. VERBEECK

Het Merovingisch rijengrafveld te Erps-Kwerps (Brab.)

Tijdens de derde opgravingscampagne (1/6-31/10) werd het opgravingsterrein in N, Z en W richting uitgebreid zodat momenteel een totale oppervlakte van ca. 3200m² werd onderzocht.

In de Z-sector werden naast talrijke Romeinse structuren, waaronder een waterput en enkele kuilen, slechts twee nieuwe graven ontdekt. Zij sloten onmiddellijk aan bij de bijzettingen die tijdens de voorgaande campagnes werden aangetroffen. De uitbreiding naar het W toe en de sleuf, aangelegd langs de overzijde van de Lelieboomgaardenstraat, brachten geen nieuwe begraving aan het licht, zodat thans 39 bijzettingen gekend zijn.

Beide graven, een kinder- en een mannengraf, werden doorheen de Romeinse privéweg, parallel aan de gevelgalerij, in de leembodem uitgegraven. Zij hadden dezelfde oriëntering als de overige bijzettingen, maar bevatten, net zoals het overgrote deel van de reeds onderzochte graven, geen grafgiften of elementen van de kledij.

Wij mogen veronderstellen dat de Merovingische begraafplaats te Erps-Kwerps zich niet verder uitstrekt in de thans onderzochte zone. De graven concentreerden zich vooral rond de W-vleugel en het ZW-hoekvertrek van de Romeinse villa.

S. VANDENBERGHE

Omtrent de vondst van een zeldzame ornitomorphe aquamanile te Gistel (W.-VI.)

Dhr. P. Vanwanzele, die op verschillende middeleeuwse en laat-middeleeuwse sites in West-Vlaanderen met behulp van een metaaldetector prospecteert, signaleerde ons vorig jaar een vrij ongewone ontdekking, die door hem zelf gedaan werd te Gistel. De eigenlijke vondst dateert van 1985 maar werd om bepaalde (begrijpelijke) redenen stil gehouden. Het betreft verschillende al dan niet aan elkaar passende fragmenten van een zgn. aquamanile of schenkkan in de vorm van een vogel (h. ca 24cm, br. ca 30cm).

Dit zoömorph object is erg gehavend vermits de rechterpoot, delen van de romp alsmede het handvat ontbreken. Bovendien is het totale oppervlak van de in geelkoper of brons gegoten schenkkan in erge mate geoxideerd door het verblijf in de grond of op de akker.

De aquamanile is de benaming voor een schenkkan die aanvankelijk een liturgische betekenis had, vermits de priester er zich van bediende tijdens de eredienst (handwassing, doop). De aquamanila in de vorm van een dier gaan terug op oosterse prototypes. Ze werden vermoedelijk via de Kruistochten, de bedevaarten en de handel in West-Europa ingevoerd en nadien eveneens ter plaatse vervaardigd.

Aan de hand van een reconstructietekening van de verschillende toevallig in Gistel opgeraapte fragmenten, is het duidelijk dat wij hier te doen hebben met een zeldzaam object dat voorlopig gesitueerd wordt in de 13de of 14de eeuw. In tegenstelling tot de in de vakliteratuur beschreven aquamanila met als voorstelling een leeuw, een al dan niet bereden paard, de eenhoorn, een hond, mensenbustes, enz., blijkt dat de schenkkannen in de vorm van een (fabel)dier veel minder voorkomen.

Een grondige kunsthistorische studie van dit object zal in 1990 gepubliceerd worden door ondergetekende in het *Zeitschrift des Deutschen Vereins für Kunstwissenschaft* (Berlijn).

R. BORREMANS

Fouilles Rue du Châtelet à Andenne (Nr.)

Au cours de la fouille du jardin situé entre la rue du Chalet et l'ancienne voie de chemin de fer vicinal Andenne-Ciney, à Andenelle, une aire de limon rougi, vestige d'un four à briques du 19e s., a été mise au jour.

Le sol y avait été nivelé, avec pour conséquence, le bouleversement des couches archéologiques médiévales. La présence de quelques tessons récents dans deux

fosses contenant de la céramique de la période III d'Andenne, a indiqué que celles-ci avaient été creusées à l'époque du four à briques. Une seule couche médiévale non perturbée a été découverte; elle contenait de la céramique de la période III. Aucune trace de four de potier n'a pu être repérée. Comme découvertes, un nouveau type d'assiette, ainsi que des fragments d'un grand récipient à bandeaux plastiques et à tubulure et un pendentif en plomb à décor cruciforme sont à signaler. Les fouilles ont été effectuées en collaboration par l'a.s.b.l. *Archéologie Andennaise* et le *Service des Fouilles de la Région Wallonne*.

R. SLOOTMAEKERS

Un four de potier médiéval à Andenne (Nr.)

Les recherches entamées en 1988 à Andenelle à l'emplacement d'un ancien four de pipier (19e siècle) se sont également révélées fructueuses en cette fin d'année 1989. Il a été en effet possible au Musée communal de la Céramique d'Andenne, en collaboration avec l' A.S.B.L. *Archéologie Andennaise*, de mettre au jour un four de potier médiéval d'un type jusqu'ici inconnu à Andenne. Sa caractéristique réside dans le choix des éléments et dans leur mise en oeuvre pour son édification.

Deux canaux de chauffe étaient couverts chacun par un minimum de 6 petites arcades, dont certaines étaient encore en place. Ces arcades, constituées de plaquettes en terre cuite, reliées par une fine couche de mortier, avaient été spécialement façonnées pour cet usage. Un béton de sol et un dallage formaient l'assise du four, elle-même installée sur un dépotoir, riche en poteries de la période III selon la classification de M.R. Borremans. Parmi les trouvailles, on peut citer une marmite tripode glaçurée en noir, un biberon glaçuré en jaune, une bouteille, des coupelles et de nombreux petits pavés glaçurés.

A. ERVYNCK

Archeozoologisch onderzoek op het Laboratorium voor Paleontologie (R.U.G.)

Aalst, Ridderstraat (O.-VI.)

De beenderen, door W. De Swaef bij een noodopgraving in de Aalsterse binnenstad verzameld, vertegenwoordigen de typische middeleeuwse consumptiefauna, zoals gekend uit het onderzoek van andere Vlaamse steden. Zoals steeds in laat-middeleeuwse stedelijke context, stellen we een overwicht van het rund vast ($\pm 70\%$). In vergelijking met het laat-middeleeuwse Gent, is het kleinvee te Aalst echter schaars vertegenwoordigd ($\pm 10\%$). De opkomst van kleinvee

te Gent wordt traditioneel gecorreleerd met de perikelen rond de lakenhandel en de Engelse wolboycot. De vondsten te Aalst tonen echter aan dat dit gegeven niet zomaar over gans Vlaanderen kan geëxtrapoleerd worden. (Onderzoek A. Gautier).

Antwerpen, waterput in de O.L.V.-Kathedraal (Antwerpen)

Bij het onderzoek van de ondergrond van de kruisbeuk van de O.L.V.-Kathedraal kwam een waterput aan het licht waarvan de context niet onmiddellijk duidelijk was. De insektenfauna die uit de onderste vulling van deze put kon verzameld worden is echter een indicator voor een open biotoop met zeer weinig vegetatie en een zandige bodem. Daaruit volgt dat de waterput met grote zekerheid reeds functioneel was voor er op die plaats een eerste gebouw was opgetrokken. De put moet dus gecorreleerd worden met de bouw van de oudste kerk, waarbij de insektenfauna goed samengaat met een kaal terrein zoals een bouwwerf. C¹⁴-datering situeert dit alles in de periode tussen het jaar 1000 en de eerste helft van de 12de eeuw. (Onderzoek J. Bungeneers, K. Desender, A. Ervynck).

Brustem, motte (Limb.)

Gedurende de opgravingscampagne van de castrale motteheuvel te Brustem, verricht door de Dienst voor Opgravingen van de Vlaamse Gemeenschap o.l.v. J. De Meulemeester, werd een uitgebreide staalname voor organische resten uitgevoerd. Drie contexten zijn archeozoologisch interessant: materiaal uit het looppniveau samengaand met de vroegste houten gebouwen op de mottetop; de vulling van een waterput, centraal in de stenen donjon, en een laag die ontstond na de laatste menselijke activiteit op het site. Deze laatste afzetting bestaat bijna uitsluitend uit de botjes van kleine zoogdieren, amfibieën en vogels, afkomstig uit de braakballen van uilensoorten. Deze context kan ecologisch vergeleken worden met de inhoud van de braakballen, die nu nog dagelijks in de donjon gedeponeerd worden.

Gent, Ryhovesteen (O.-VI.)

De vondsten uit een afvalput in het Ryhovesteen kunnen, op basis van de ceramiek, gedateerd worden in de 12de en/of de 13de eeuw. De beenderresten werden gedurende de opgraving, door de Dienst Monumentenzorg en Stadsarcheologie van de stad Gent, zorgvuldig met de hand verzameld en geven aldus een goed beeld van het consumptie-afval dat door de bewoners ter plaatse gedeponeerd is. De soortensamenstelling komt overeen met wat in andere Gentse vindplaatsen werd aangetroffen. Het gevarieerd menu (wild, gevogelte, vis en huisdieren) duidt wellicht op welstellende consumenten. (Onderzoek A. Gautier).

Haacht, Kraneveldshoeve (Br.)

De dierlijke resten, door de Haachtse Geschied- en Oudheidkundige Kring, bij de opgraving van een hoeve met walgracht verzameld, zijn van uiteenlopende aard. De meeste beenderen behoren toe aan de volledige skeletten van een zestal runderen en drie honden, en moeten op grond van de vondstomstandigheden, de fossilisatiegraad en hun osteologische kenmerken als postmiddeleeuws worden gezien. De echt middeleeuwse vondsten (13de eeuw?) tonen een belangrijke vertegenwoordiging van pluimvee en varkens bij de toenmalige consumptiedieren.

Roeselare, Zuidstraat (W.-VI.)

Een keldervulling, daterend uit de 2de helft van de 14de eeuw en/of de 1ste helft van de 15de eeuw, werd onderzocht door de Werkgroep Archeologie Roeselare. De aangetroffen beenderen behoren hoofdzakelijk tot slachtafval van rund, naast enkele bekapte schedels van schapen. Deze crania behoorden tot een hoornloos ras of zijn alle van ooiën afkomstig.

Roksem, Hoge Dijken (W.-VI.)

De vondst door Y. Hollevoet van een compleet, vroeg-middeleeuws, runderskelet levert nieuwe gegevens over de evolutie van de veestapel in deze periode. Traditioneel wordt gesteld dat in de vroege middeleeuwen de verworvenheden van de Romeinse veeteelt zeer vlug verloren gingen, wat zich vertaalde in de zeer kleine lichaamsmaten van het toenmalige rund. Het dier dat te Roksem werd gevonden behoort echter nog tot een vrij fors ras; een gegeven dat door P. Van der Plaetsen eveneens werd vastgesteld bij de studie van de vroegmiddeleeuwse beenderen gevonden te Zerkegem (W.-VI.). Indien deze vaststellingen door nieuwe vondsten bevestigd worden, zullen we de algemene theorie omtrent de evolutie van het rund chronologisch of geografisch moeten nuanceren.

Ronse, Square Albert (O.-VI.)

Op een perceel nabij de St.-Hermeskerk, waar zich waarschijnlijk eens een open ruimte in de middeleeuwse binnenstad bevond, trof Ph. Crombé een aantal kuilen en uitgravingen, waarvan de vulling dierlijke resten bevatte. Vergelijking van de vondsten uit de 13de eeuw met de jongere contexten toont, zoals in alle Vlaamse steden, een stijging van de vertegenwoordiging van het rund in de laat-middeleeuwse consumptiefauna. In tegenstelling tot de trend in het laat-middeleeuwse Gent, maar in overeenstemming met de vondsten te Aalst (cf. supra), blijft het kleinvee in alle perioden relatief onbelangrijk.

Binnen het kader van het archeologisch onderzoek door de Dienst voor Opgravingen van de Vlaamse Gemeenschap, o.l.v. M. Dewilde, van het Oosthof te Koekelare (W.-VI.) en van de abdij van Zonnebeke (W.-VI.), verrichtten wij een uitgebreide staalnamecampagne voor organische resten. Door de Dienst Stadsarcheologie van Gent werd een beerput in de binnenstad, eveneens met het oog op de recuperatie van biologisch materiaal, volledig uitgezeefd.

De beenderresten uit de opgraving van de Baudelo-abdij te Sinaai (O.-VI.), door de V.O.B.O.V., en van het bodemonderzoek te Monnikerede (W.-VI.), door B. Hillewaert, worden respectievelijk door B. De Cuppere en B. Damien als licentiaatsverhandelingen bestudeerd.

P. HOFFSUMMER

Les charpentes de toitures en pays mosan. L'apport de la dendrochronologie (11e-19e siècle)

Ce thème fut l'objet de notre thèse de doctorat défendue à l'Université de Liège, section d'histoire de l'art et archéologie, le 16 novembre 1989.

La toiture est une composante essentielle de l'architecture que ce soit en pays mosan ou ailleurs. Dans nos régions, c'est en grande partie sous les toits que l'on peut découvrir les vestiges de la construction en bois, la plus employée dans l'architecture du Moyen Age et des Temps Modernes. L'évolution du toit mérite donc l'attention de l'archéologue, de l'historien de l'architecture et de l'historien des techniques.

Incontestablement la dendrochronologie ouvre des perspectives avec lesquels il faut compter dès l'abord d'un tel sujet. Il fallait en faire la preuve en Belgique. La méthodologie est maintenant en place, pour le pays mosan en tout cas.

Grâce à l'analyse typo-chronologique de 123 toitures mosanes, nous pensons avoir dégagé les fils conducteurs d'une première synthèse sur l'évolution des toitures à deux versants, du XIe au XIXe siècle. Ce travail mérite des prolongements : l'interprétation des données suscite des hypothèses provisoires, car la documentation est de qualité inégale et certaines périodes comme le XVe siècle sont pauvres en exemples.

La forme générale du toit et son aménagement sont le plus souvent liés à la fonction du bâtiment, à son style et à son rang social, sauf peut-être en ce qui concerne la pente qui doit beaucoup au mode de couverture.

En ce qui concerne la charpente, la relation avec le programme architectural est moins directe : sa structure dépend davantage du savoir du charpentier, des acquis antérieurs, des contraintes techniques et économiques. Certains procédés de construction sont immuables, par exemple la pose des pannes face aplomb - dans les charpentes sans arbalétrier - qui rappelle la fourche porteuse ancestrale. Les marques d'assemblage n'ont guère évolué depuis le XIIIe siècle :

elles obéissent à des règles traditionnelles qui ont fait leurs preuves. Des contraintes, à certains moments plutôt qu'à d'autres, ont bousculé la tradition : ce sont surtout les problèmes de statique, de résistance des assemblages, peut-être de levage et de manutention, certainement de ressources en bois d'oeuvre - et donc de coût - qui ont motivé l'évolution du savoir-faire des charpentiers. Dans la chronologie des événements, certaines périodes sont plus spectaculaires que d'autres, par exemple le XIIIe siècle où l'architecture gothique se développe à l'aide de procédés nouveaux : dans le pays mosan un fossé technologique sépare les charpentes du milieu du XIIIe siècle de celles de la fin du XIIe siècle.

Les aspects géo-typologiques étaient plus difficiles à aborder. Il faudrait étoffer la documentation dans cette perspective. Il y a, dans notre travail, trop peu d'exemples urbains qui ne soient pas liégeois. Une recherche plus approfondie dans cette direction permettrait sans doute d'identifier des écoles de charpenterie, comme cela semble être le cas, aux XIIIe et XIVe siècles, à propos des toitures de Saint-Paul et Sainte-Croix à Liège.

Des différences apparaissent entre les régions rurales mais elles ne sont observables que pour les deux ou trois derniers siècles. Avec leurs longues toitures peu pentues, l'Ardenne et la Lorraine se distinguent nettement de la Hesbaye ou du Pays de Herve. Les charpentes ardennaises sont plus robustes, pour supporter le poids d'une couverture de dalles de schistes fichées dans l'argile, mais la technique de construction de la charpente diffère peu par rapport aux autres régions.

Enfin, étayée par la dendrochronologie, notre recherche devrait s'ouvrir sur une étude plus large de la charpenterie : les toitures de tours, les flèches, les beffrois ou les pans de bois méritent autant d'attention que les toitures à deux versants.

CH. CHARLIER

Les chanoines de la place Saint-Lambert à Liège. Approche anthropologique de la série exhumée entre 1977 et 1981 (Lg.)

L'actuelle place Saint-Lambert se situe à l'emplacement de l'ancienne cathédrale du même nom. Selon la tradition, les membres du Chapitre cathédral et d'autres personnages importants de la Principauté épiscopale y trouvaient leur dernier repos.

La période d'inhumation peut aller du Xe à la charnière entre les XVIIIe et XIXe siècles, moment de la démolition de la cathédrale par les troupes révolutionnaires. Mais il est probable que la majeure partie du matériel corresponde aux XIIe - XIVe siècles.

Le long usage d'un espace restreint comme cimetière, les différentes phases de

construction de la cathédrale, enfin tous les problèmes d'urbanisme du centre de la ville expliquent les mélanges et l'état de conservation du matériel. Sur une centaine d'individus examinés, seulement cinquante-neuf ont permis des mesures.

Approche anthropologique

Ces cinquante-neuf individus correspondent tous à des hommes adultes ou plus âgés, comme la quasi-totalité du matériel. Cette structure démographique reflète probablement la sélection d'une population de hauts dignitaires de l'Eglise, enterrés dans la capitale d'une principauté ecclésiastique. La grande capacité crânienne, l'extrême variabilité et la taille élevée (171,7cm en moyenne) seraient à interpréter dans le même sens.

Les caractéristiques des crânes se présentent en mosaïque : proches du type alpin par certains caractères, des populations du nord-ouest de l'Europe pendant le moyen-âge classique et tardif par la combinaison d'autres caractères. La division de la série en deux sous-échantillons selon les types d'inhumation a permis d'"épurer" ces tendances et de les mettre en exergue dans un sous-échantillon relativement homogène, provenant des tombes en place et donc probablement plus ou moins contemporain.

S'y oppose un sous-échantillon trouvé hors contexte ou dans des fosses où, lors de travaux d'aménagement de la cathédrale ou du creusement de nouvelles tombes, les os qui dérangeaient ces opérations ont été jetés pêle-mêle. Du matériel mérovingien ou encore plus ancien peut s'y trouver incorporé. Cette série est extrêmement hétérogène; certains individus présentent des traits plus archaïques, qui rappellent les "Reihengräber".

Le squelette appendiculaire se caractérise par l'allongement des segments distaux, en particulier dans le membre inférieur. Il se rapproche de celui des Alamans, par opposition aux Scandinaves et surtout aux Parisiens.

CH. CHARLIER

Caractères paléodémographiques et paléopathologiques de la population mérovingienne d'Erps-Kwerps (Brab.)

L'échantillon est modeste : environ 35 individus exhumés - et son état de conservation, très inégal, ne permet pas toujours de détermination satisfaisante. Cependant, certaines observations se répètent avec une fréquence telle qu'il est déjà possible de parler de tendances caractéristiques sans risque d'erreur important.

Aspects paléodémographiques

1. L'absence totale de petits enfants (sans doute enterrés ailleurs) et la présence de deux vieillards seulement correspondent à la très grande majorité des observations paléodémographiques des populations inhumées.

2. Le nombre élevé de grands enfants, beaucoup moins fragiles que les petits enfants, laisse supposer une mortalité infantile importante.

3. Le rapport masculinité/féminité est bien équilibré. La détermination du sexe sur le squelette post-crânien est d'ailleurs facile à Erps-Kwerps : les hommes sont robustes et musclés, les femmes, graciles. Mais les crânes féminins présentent des traits assez masculins, ce qui rend le diagnostic plus délicat quand seul le crâne est conservé.

Aspects paléopathologiques

1. La fréquence et la gravité des caries dentaires, souvent compliquées d'abcès et menant fréquemment à la chute prématurée des dents, constituent la grande caractéristique paléopathologique de cette série. Associées au tartre et à la faible usure des dents jugales elles évoquent une diète pauvre en fibres et en matières abrasives mais riche en hydrates de carbone et en farines raffinées ainsi qu'en viande.

2. Chez les enfants, la bonne relation entre âge dentaire et longueur des os des membres permet de postuler un apport protéino-calorique favorisant la croissance. La grande taille de plusieurs adultes plaide dans le même sens.

3. Mais tous n'étaient pas également favorisés : on observe des cas de rachitisme et de retard de croissance.

4. La fréquence d'anomalies congénitales représente la deuxième grande caractéristique paléopathologique de l'échantillon : asymétries des membres, entraînant la claudication (4 cas au moins) et nombres anormaux de vertèbres (2 cas observés, dont un associé à la claudication). Une parenté entre les individus atteints est probable.

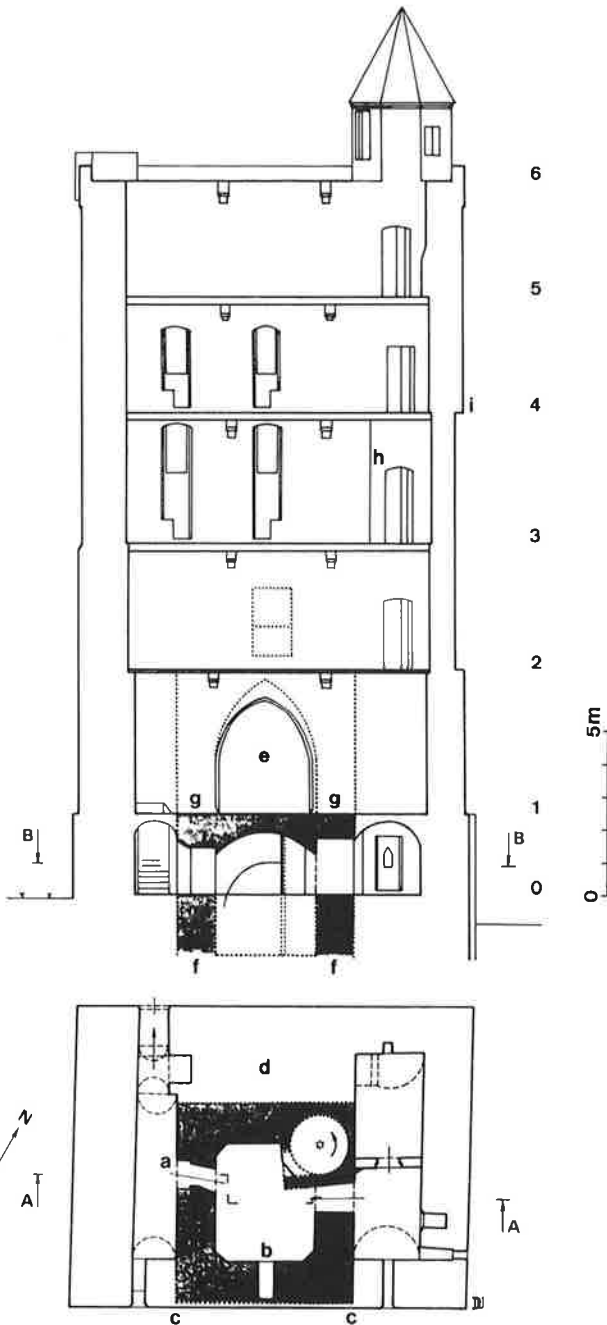
5. Un cas de mort violente par coups sur le crâne est à signaler.

F. DOPERÉ & W. UBREGTS

Bouwhistoriek van de poortdonjon van de burcht van Male te Sint-Kruis (W.-VI.)

Volgens archiefteksten werd de burcht van Male meermaals verwoest en telkens opnieuw hersteld of wederopgebouwd : o.a. in 1308, 1390-97, na 1453, 1472, in 1490 en 1520 (S.CAFMEYER, De bouwgeschiedenis van het kasteel van Male tot 1953, in *Male, burcht en abdij*, Brugge, 1981, 145-175). Hoewel het momenteel nog niet mogelijk is elk van deze bouwcampagnes nauwkeurig te lokaliseren, toch heeft het architecturaal onderzoek van de nog bestaande poortdonjon toegelaten een relatieve chronologie vast te leggen met drie duidelijk aanwijsbare bouwfases.

Fase I bestaat uit een kleine vierkante bakstenen toren (6,05m x 5,45m buitenwerks; muurdikte : 1,19m), zeer waarschijnlijk voorzien van een wenteltrap.

Sint-Kruis : Donjon van Male. Plan van de kelder (niveau 0) en doorsnede A-A naar het noorden.

De kelder van deze toren is bij de bouw van de huidige poortdonjon (fase II) als centrale kelderruimte bewaard gebleven. Het is duidelijk dat deze centrale ruimte niet behoort tot hetzelfde ontwerp als de rest van de kelder. Onze argumentatie is de volgende :

- 1) Het bakstenen koepelgewelf is er lager dan de gedrukte tongewelven van de zijvertrekken, wat impliceert dat de oorspronkelijke vloer er ook veel lager ligt.
- 2) Als toegang tot het centraal gedeelte vanuit het westelijk zijvertrek heeft men er een wit-zandstenen venster (a) door braak vergroot. Dit venster verlichtte oorspronkelijk de primitieve kelder; de bovendorpel en één dagkant zijn nog bewaard gebleven. De aanwezigheid van dit keldergat bewijst duidelijk dat de centrale ruimte ouder is dan de zijvertrekken.
- 3) Een tweede venster, met bakstenen nis en wit-zandstenen omraming (b) is zijn functie verloren omdat men de oudere toren bij de bouw van de huidige poortdonjon aan de vier zijden met nieuw muurwerk heeft ingekapseld.
- 4) Dat verklaart enerzijds waarom er in de gevel aan de grachtkant geen bouwnaden te zien zijn (c) en anderzijds waarom de muurdikte aan de noord-zijde 4,15m bedraagt (d).
- 5) De bakstenen van het centrale gedeelte hebben een gemiddelde lengte van 21,3cm(20,0/22,5) tegen 24,9cm (22,0,29,0) in het oostelijk zijvertrek en 25,3cm (24,5/26,0) in de verdikte voorgevel van de kelder. Deze verschillen bevestigen nogmaals het bestaan van twee bouwfases.
- 6) De wenteltrap moest eveneens worden opgegeven bij de bouw van de poortdonjon omdat hij, op het latere poortniveau, volledig in de weg zou gestaan hebben. Verdere anomalieën zijn ook
- 7) het bestaan van een kelder, die bij alle andere poortdonjons ontbreekt, en
- 8) de gedesaxeerde positie van de poort (e). Beide zijn het gevolg van het voortbestaan van de oudere kelder waarvan de twee noord-zuid gerichte muren (f) bepalend zijn geweest voor de oprichting van de twee, ondertussen verdwenen, muren van de poortdoorgang (g) (fase II). Of deze poortdoorgang al dan niet was overwelfd blijft onzeker.

Van het poortniveau (fase II) zelf is slechts de achterste spitsboog bewaard gebleven. Aan de veldzijde heeft men in 1965 tijdens de restauratiewerken sporen terug gevonden die o.i. eerder op een rondboog of een gedrukte boog wijzen dan op de gereconstrueerde spitsboog.

Een volgende bouwchronologische breuk (fase III) is te situeren ter hoogte van het plafond van niveau 3 van de poortdonjon.

- 1) Het binnendringen van de traptoren (h) in de torenkamer wekt reeds het vermoeden dat men hier met een voormalig spietorentje te maken heeft.
- 2) Anderzijds verdikt de spil vanaf niveau 4 van 20 naar 28cm en
- 3) tenslotte zijn de traptorenvensters tot en met niveau 3 segmentboogvormig afgedekt en hogerop rechthoekig.

4) In die optiek is wellicht ook de verrassende verdikking van de de oostelijke muur (i) vanaf niveau 3 te verklaren.

Deze vaststellingen wijzen er dus sterk op dat het bovenste deel van de poortdonjon vanaf niveau 4 tot een derde bouwfase moet gerekend worden.

De huidige poortdonjon rijst dus wel boven de kelder van een oudere toren van ongekende datum, wiens functie een open vraag blijft.

M. DEWILDE, J. HEUS, F. VANDEWALLE & R. ARREN
Het Oosthof in Koekelare (W.-VI.)

Voor de derde maal voerde de archeologische kring *De Spaenhiers* archeologisch onderzoek uit op het Oosthof, met de medewerking van de Dienst voor Opgraveningen van de Vlaamse Gemeenschap, Archaeologia Mediaevalis, de provincie West-Vlaanderen en de gemeente Koekelare.

Het Oosthof is een groot ovaalvormig site (200m x 100m) dat in een bocht van de Sint-Maartensbeek gelegen is, zowat 300m ten oosten van de Sint-Martinuskerk en de kern van Koekelare. Centraal ligt de restant van een site met walgracht onder de vorm van een gedeeltelijk gedempte gracht en een gedeeltelijk vergraven ophoging. Deze ophoging, die in 1988 werd onderzocht, is een restant van het opperhof. Een gedeelte van het voorhof, dat noordelijk op het opperhof aansluit, werd dit jaar tussen midden en eind augustus verkend.

In de opgravingsput werd het tracé van twee laat-middeleeuwse grachten opgemerkt, die het voorhof respectievelijk in de 13de-14de en in de 15de eeuw afboorden. In de recentste gracht, die 10m breed is en V-vormig in profiel, werd een omgevallen, verbrande eik aangetroffen.

Ten oosten van de grachten werden een tiental, grote vierkante kuilen ingetekend. In één ervan werden enkele lagen baksteenpuin, veldsteen en silexkeien *in situ* genoteerd. Dit suggereert het bestaan van poeren, waarop houten standvinken stonden. Aan de hand van de tot op heden gekende kuilen moet een tweebeukige schuur of loods van zowat 15m breedte en minstens 22m lengte verondersteld worden. Het gebouw dient in de 15de eeuw te worden gedateerd.

De grachten snijden twee poelen (drenkplaatsen voor vee ?), waarin hout en 10de-11de eeuwse ceramiek werd gevonden. In de buurt werden een aantal kleine paalkuilen gevonden, die tot een omheining kunnen behoord hebben. Bij de aanleg van de poelen werden karresporen met een asbreedte van 90cm vergraven.

Daarnaast werden nog heel wat paalkuilen aangetroffen, die de aanwezigheid van minstens twee gebouwen laten veronderstellen. In de vulling worden sporadisch Gallo-Romeins, 10de-11de eeuws en laat-middeleeuws materiaal

aangetroffen. De Gallo-Romeinse archaeologica laten bewoning vermoeden in de onmiddellijke omgeving van het site. De 10de-11de eeuwse sporen worden gekoppeld aan bewoning binnen de grote ovale structuur. De laat-middeleeuwse resten zijn afkomstig van gebouwen op het voorhof van het centrale site met walgracht.

Als conclusie mag gesteld worden dat verder onderzoek zich opdringt, niet alleen om de grondplannen van de verschillende structuren te vervolledigen, maar ook om nieuwe informatie in te winnen over de Gallo-Romeinse bewoning en over de aard van de occupatie binnen de ovale structuur.

D. CALLEBAUT, M.C. LALEMAN & P. RAVESCHOT Onderzoek van het Gravensteen in Gent (O.-VI.)

De Dienst Monumentenzorg en Stadsarcheologie van de stad Gent volgde de restauratiewerken binnen het Gravensteenareaal op de voet. Enkele bijkomende opgravingen werden verricht in samenwerking met de Dienst voor Opgravingen van de Vlaamse Gemeenschap. Dieper dan de oudste ophoging van het terrein kon om technische redenen niet gegraven worden.

De eerste bewoningslaag kwam te voorschijn onder het zuidelijke terras, op een diepte van 6 T.A.W. De vullingen van een kuil, die reikte tot 5.20 T.A.W., bevatten onder andere grijs aardewerk, aardewerk met schelpengruisverschraling, geglazuurde ceramiek en roodbeschilderde ceramiek vermoedelijk van Noord-franse makelij. Een looppniveau op 6.90 T.A.W. bevatte sporen van een houten constructie, die echter niet volledig kon onderzocht worden. In een volgende fase werd de eerste stenen constructie opgericht. Zowel binnen als net buiten het zuidelijke terras konden de mottefasen nader onderzocht worden, terwijl op het voorhof een houten constructie boven op de eerste mottefase aan het licht kwam. Van deze houtbouw waren al sporen ontdekt tijdens de opgravingen uit de jaren '50, waardoor het grondplan kan gereconstrueerd worden. Het O.W.-gerichte gebouwtje is ongeveer 8.5 m lang en 5 m breed. De langszijden bestaan uit vier zware palen die door vlechtwerkwanden met elkaar verbonden zijn. Uit het vernieuwde onderzoek bleek duidelijk dat de constructie verschillende occupaties gekend heeft.

Ten oosten van het zuidelijke terras werden muurresten ontdekt van een aanbouw in Doornikse kalksteen. Het tracé van dit gebouw wordt opgenomen in de nieuwe aanleg van de binnentuin.

Tenslotte brachten de in 1989 uitgevoerde restauratiewerken nog heel wat gegevens aan het licht over de manier waarop de vroegere restauratiewerken in de periode 1897-1913 uitgevoerd werden. De bevindingen hebben meer bepaald betrekking op het muurwerk, de dubbele horizontale afdekking en de kantelen

van het poortgebouw, op de structuur, de binnenindeling, de hardconstructie en de horizontale afdekking van het oostelijk bijgebouw, evenals op het muurwerk en de doorbrekingen van de donjon.

T. WAEGEMAN

De burcht Pietersheim te Lanaken (Limb.)

1. Benoorden de kapel werden twee bouwsels gedetermineerd als deel uitmakend van de oude burcht van het *shellkeep-type*, daterend uit de tweede helft van de 12de eeuw. Onder de kapel maakt een deel van de bestaande kelder deel uit van een oud-romaans rechthoekig gebouw, opgetrokken in carboonzandsteen. Iets verder ligt een rechthoekige citerne, opgetrokken in dezelfde steen. Waarschijnlijk reeds in de 13de eeuw werden de burchtgebouwen uitgebreid met een vierkante aanbouw in maaskeien en mergel aan voormeld 12de eeuws gebouw. Hiervoor is de deuropening met scharnierpin, een boogopening (onder de kapel) en 1 lichtnis waard. Iets verder noordwaarts, boven de citerne, werd een groot vierkant gebouw geconstrueerd met 3 middelpijlers, een in de muurdikte uitgespaarde muurkast en 2 lichtnissen. Terreinwerken deze eeuw vernielden de toegang en één der hoeken. Deze burcht werd de prooi der vlammen bij de vernieling van de burcht, in 1378, door Luikse en Tongerse troepen. De ontmanteling gebeurde grondig, getuige de tot de kern afgebroken weermuren, waarbij enkel de gelijkvloerse poortdoorgang overeind bleef.

2. In het eerste kwart van de 15de eeuw werd het geheel als residentieel slot weer opgebouwd. Hierbij werd de gehele noordzijde van de burchtresten afgebroken. Uit deze periode stamt de zgn. kapel en de funderingszuilen van een eerste grote ruimte, overwelfd, en aan de grachtzijde, afgeschermd door een dikke keermuur. De aanzet van een aanpalend gebouw met een vloer uit leistenen platen, verstevigd de hoop om alle kasteelmuren, tenminste in grondplan en fundament te zullen terugvinden. Palend aan de zgn. kapel vonden we reeds vorig jaar de in opbouw achtergelaten muren van een gotische ruimte met de aanzet van kruisribgewelven. Boven de romaanse poortdoorgang vonden we genoeg resten om de eerste verdieping, tenminste op papier, volledig te reconstrueren. Bewaard bleven de toegang, een schouw, de zes eerste treden van de in de muurdikte uitgespaarde trap naar de tweede verdieping en de plaats van de 4 ramen.

In het puin, netjes in volgorde, lagen nog de resten van het ingestort kruisribgewelf. Zoals de vloer op het eerste met bakstenen bekleed was, lagen op de tweede verdieping gebakken tegels van 17 x 17 x 3cm. Gezien ook de aanzet van het gewelf gesitueerd is, kan men zich, mede aan de hand van een prent van Remacle Leloup, een beeld vormen van de 15de eeuwse kasteeltoren.

3. Aan de overzijde van het "corps de logis", waar de eigenlijke woonvertrekken of residentie worden verwacht, werden reeds 2 binnenruimten blootgelegd van wat dit "corps de logis" van het slot zou kunnen zijn. Ook hier hardstenen vloerniveau's en de basis van een haard.

4. Verder werd ook aandacht besteed aan de restauratie en consolidatie van de ruïnes.

J. DE MEULEMEESTER

De motte van Brustem (St.Truiden)(Limb.)

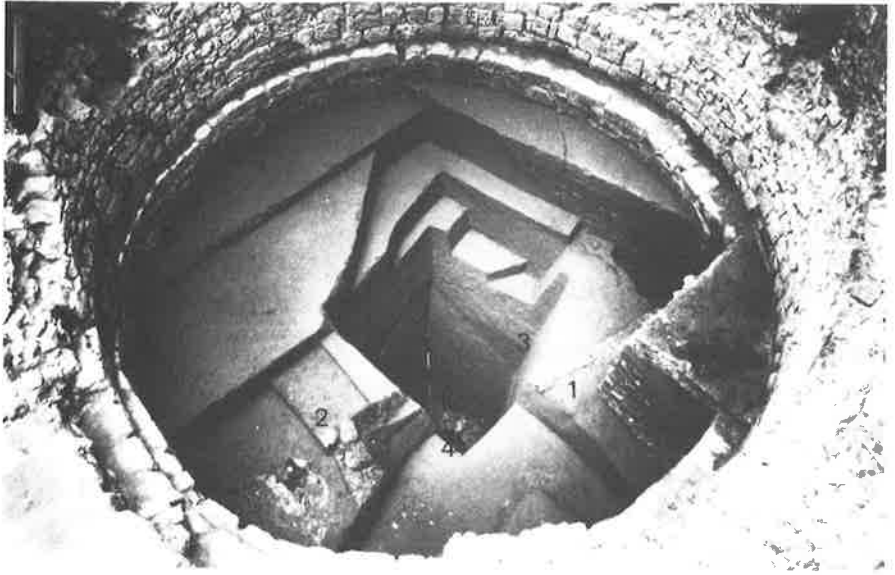
Naar aanleiding van restauratiewerken aan de donjon van Brustem werd door de Dienst voor Opgravingen van de Vlaamse Gemeenschap en de stad St.Truiden overgegaan tot een archeologisch onderzoek van de castrale motteheuvel.

De huidige torenruïne dateert volgens historische bronnen uit 1171. Ze beslaat bijna de ganse oppervlakte van het motteplateau. In de 11de eeuw echter hadden de graven van Loon in Brustem reeds een motte opgeworpen. Deze was 6m hoog of zowat 3,50m meter lager dan de nog bestaande heuvel. Ze werd niet in één tijd opgeworpen. Men begon met de constructie van een kernheuvel in de vorm van een croissant. Aan de top en op de flank van deze kernheuvel werden occupatiesporen waargenomen; deze wijzen erop dat men niet onmiddellijk overging tot de volgende stap, namelijk het aanaarden van de motte tot de gewenste hoogte en oppervlakte.

Eens de aangeaarde grond gestabiliseerd was, werden de gebouwen opgetrokken. Op het noordelijk deel van het motteplateau stond een toren, die meer dan waarschijnlijk uit een natuurstenen onderbouw bestond, en waarvan de bovenverdiepingen uit vakwerk waren opgetrokken. Deze constructie had een oppervlakte van maximaal 6m zijde. Op de zuidoosthoek van het gebouw was een kleine uitspringende trapconstructie aangebracht, die toegang verschafte tot de halfondergrondse kelderruimte van het gebouw. Dit in tegenstelling met wat algemeen wordt aanvaard, namelijk dat mottetorens hun toegang op de eerste verdieping hebben.

Op ongeveer 50 cm van de zuidgevel van de toren werd een waterput aangeroken. Deze werd aangelegd tijdens het aanaarden van de motte zelf. Hij werd aangezet op ca 4m diepte ten overstaan van de oorspronkelijke bodem. Men construeerde eerst een vierkante put bestaande uit houten balken. Hierop bouwde men in droog metselwerk een ronde waterput uit natuursteen. Zijn doormeter bedroeg binnenwerks 80cm, zijn totale diepte ca 11m.

Bij de noordoosthoek van de toren werd de keuken vrijgelegd. Het betreft een houten gebouw met een grondplan van 6m x 4m, bestaande uit 6 palen, in-

Brustem : De opgravingen binnen de 12de eeuwse donjon; 1. negatieve zuidmuur van de vroegste donjon - 2. toegangstrap tot de vroegste donjon - 3. sporen van de motteopbouw - 4. restant van de waterput.

geplant op de langsijden. In de noordelijke helft van dit bijgebouw werden verschillende keukenhaarden aangetroffen.

Op de rand van het motteplateau werden 5 paalkuilen van een palissade teruggevonden, die op ca 5m van elkaar waren ingeplant. Ze volgde de rand van het motteplateau; daar waar de motte tegenover zijn voorhof zelf gelegen is, stopt echter de omheining : de palissade daalt er meer dan waarschijnlijk de mottehelling af, om de hoek van het voorhof te vervoegen en op die manier beter de helling en de toegang tot de motte te beschermen. Op de plateaurand treffen we ze dus enkel aan, daar waar de motte vrij en onbeschermd was ten overstaan van het omliggende.

Rond 1170 verdween dus het oudste torengedouw van het motteplateau. Vervolgens werd een ongeveer 3,50 m brede funderingssleuf gegraven; de vrijgekomen grond werd op de rand van het motteplateau en op de hellingen ervan

gedeponeerd, zodat een ongeveer 4m hogere motte ontstond. Vervolgens begon men met de bouw van de huidige toren. Hij bezat oorspronkelijk een kelderverdieping. Centraal binnen deze kelder lag de waterput uit de eerste fase. Uit de vulling van de put weten we dat hij in deze fase nog in gebruik was en vermoedelijk pas in het begin van de dertiende eeuw in onbruik raakte. Dit gegeven stemt overheen met de historische werkelijkheid, die aangeeft dat begin dertiende eeuw Brustem zijn militaire en strategische waarde voor de heren van Loon had verloren.

Het is tevens duidelijk dat de waterput pas in de 17de of 18de eeuw werd uitgebroken. Mogelijk was het ook in die periode dat de kelderverdieping van de toren toegankelijk gemaakt werd vanaf het motteplateau. Hiertoe werd de gevelmuur doorbroken en werden houten omlijstingen in de opening aangebracht, zodat hier een deur kon worden geplaatst. Om de toegang naar de toren te vergemakkelijken werd tevens de steile helling gedeeltelijk weggegraven, zodat een lichtere klim mogelijk werd.

J.M. LÉOTARD

Le château de Burg-Reuland (Lg.)

Dans le cadre de la restauration et de l'aménagement intérieur du château de Burg-Reuland par son propriétaire le Ministère des Travaux publics, l'Administration communale de Burg-Reuland et le Ministère de la communauté germanophone ont contacté la cellule orientale du SOS Fouilles afin de contrôler la richesse du sous-sol de la cour du château et d'orienter les restaurateurs dans leur aménagement.

Étalées sur l'année 1988 et 1989, trois campagnes de fouilles ont permis d'explorer d'une part l'angle sud-ouest de la cour et d'autre part les abords de l'entrée actuelle.

a) A l'issue des travaux dans le secteur sud-ouest, quatre phases architecturales ont été distinguées. La première est matérialisée par deux murs parallèles, orientés est-ouest, entre lesquels furent mises au jour plusieurs sépultures (1070 ± 35 BP, LV 1745; 1000 ± 60 BP, LV 1746). La seconde est formée par un mur orienté nord-sud, accolé à l'ensemble désigné ci-dessus. Des charbons prélevés dans une couche d'incendie appuyée sur cette structure sont en cours de datation.

La phase suivante est constituée d'un mur parallèle à l'aile occidentale et après un retour vers l'est, à l'aile méridionale du château. Associée aux murailles extérieures, cette structure a pu former deux ailes d'habitation (occidentale et méridionale).

De plan plus ou moins analogue à la précédente, l'ultime phase architecturale

discernée dans ces sondages résulte sans doute des importants aménagements entrepris par les Von Pallandt au début du XVIIe siècle.

b) Quelques sondages entrepris dans la partie septentrionale du château, de part et d'autre de la muraille actuelle, nous ont permis de découvrir un mur profondément implanté, orienté est-ouest et sur lequel vinrent s'appuyer la tour nord-ouest et de façon discontinue, le mur septentrional actuel. Une riche couche d'incendie était appuyée sur ce mur; sa datation est en cours.

D'autres aménagements ponctuels, liés sans doute au dispositif d'entrée, ont été observés. Ils feront l'objet d'un sondage lors de la transformation de la voie d'accès au château.

L'étude de la céramique, de la très complexe stratigraphie, conséquence du démontage total de certains murs et de fouilles archéologiques, les datations C¹⁴ permettront de préciser ce canevas.

M. EUBELN

Le Castrum de Beaumont à Esneux (Lg.)

Durant les campagnes de fouilles 1988/89, nous avons ouvert quatre nouveaux chantiers sur le site du Castrum.

1° Le premier chantier se situe le long du mur d'enceinte nord, dans le prolongement des fouilles de 1987. Dans cette partie du site, un soubassement complet d'un nouvel âtre a été dégagé. Il se situe à une dizaine de mètres à l'est d'un autre, de même style. Ce dernier, découvert en 1975, était adossé au mur d'enceinte. Le nouvel âtre, légèrement plus étroit, possède également un contrecœur arqué. Il est encadré de portions de murs d'environ 80cm et disposés en léger débordement par rapport à l'alignement rocheux. Aux extrémités de ces portions de murailles, quelques blocs alignés perpendiculairement semblent former le pourtour d'une nouvelle pièce d'habitation dont le mur sud aurait disparu. Ceci, probablement, lors de l'installation du nid de mitrailleuse en 1938.

2° Nous avons ouvert la partie ouest du site, à l'extrémité sud du mur de 2,10m, sur une surface de 25 mètres carrés environ.

Nous avons retrouvé les vestiges d'un mur disloqué par les racines d'un gros chêne (abattu en 1973). Sur près de huit mètres carrés, les vestiges du mur se résument à quelques rares lentilles de mortier restées accrochées au massif rocheux. Si la courbure du parement extérieur est encore délimitable grâce à quelques rares blocs demeurés en place, le parement intérieur du mur, lui, ne peut être localisé. L'érosion et sans doute les fouilles antérieures, l'ont démantelé sur une longueur de 4m environ, là où l'épaisseur se réduit à 1,60m. La défense à cet endroit ne nécessitait plus une épaisseur aussi importante.

3° En 1928, on situait à l'angle Nord-Ouest du Castrum, son entrée probable.

Nos récentes recherches semblent bien confirmer la présence d'une entrée à cet endroit ainsi qu'un fossé interrompu par le banc de roche laissé en place. La crête de ce banc de roche est toujours visible sur le flanc nord.

D'après les vestiges remis au jour, on peut supposer que le gros mur d'enceinte large de 2,10m se prolongeait bien jusqu'à l'arête du massif rocheux. Il se raccordait probablement au mur Est large d'1,60m environ.

A l'emplacement de l'entrée présumée, l'absence de moellons et l'aspect brun noirâtre de la terre, nous incitent à penser qu'il devait s'y trouver un espace dégagé long d'1,50m. Celui-ci pouvait être l'assise d'un seuil (que nous n'avons pas retrouvé). En effet, cet espace se trouve en contre-bas du relief environnant. A l'extérieur, le chemin d'accès est encore limité du côté fossé par quelques blocs alignés. A l'intérieur de la place forte, sur un espace de quelques mètres carrés, nous est conservé un sol en cailloutis calcaires. Ce sol présente un aspect usé (par de nombreux passages).

4° Le dernier chantier nous a conduit sous le sentier, en bordure de l'ancienne fosse dépotoir découverte en 1928. Afin de rendre la pente du sentier moins abrupte, nous avons entrepris, en août 89, l'ouverture d'une tranchée de 6m de long sur 2m de large. C'est ainsi que sur près de 6 mètres carrés, nous avons pu retrouver cette terre noirâtre appartenant au dépotoir et qui fut mentionnée lors des fouilles de 1928. Nous y avons observé une stratigraphie comprenant 3 couches différentes. La première couche de terre noirâtre mêlée à de nombreux fragments de charbon de bois contenait le matériel archéologique le plus intéressant. La deuxième couche contenait, elle, de la blocaille et des fragments de mortier. La troisième renfermait des morceaux d'ardoise et des blocailles provenant d'un sol d'occupation plus ancien.

Dans la couche contenant le matériel archéologique il est intéressant de noter un fragment de reliquaire en os, une clef de coffre ou coffret et une pièce de monnaie (bractéate) qui pourrait faire remonter l'occupation du site au-delà du XIIe S.

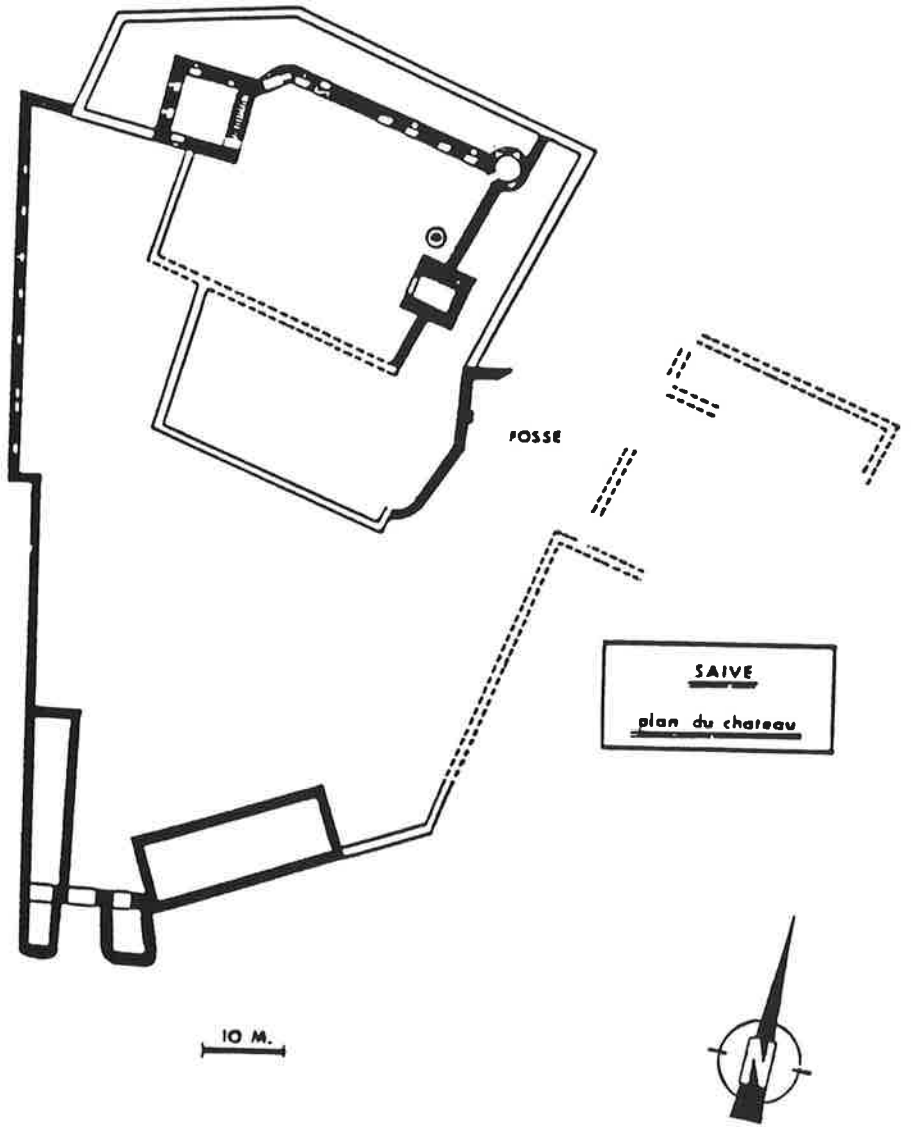
Suite à cette dernière fouille, il semblerait que le remplissage du dépotoir ait eu lieu en une seule fois. En effet, on aurait déblayé les restes d'une première occupation avant d'y reconstruire d'autres habitats. Ainsi, on peut constater que le remplissage du dépotoir présente la disposition des couches inverse de celle rencontrée sur le site.

P. DEPAEPE

Fouilles au vieux château de Saive à Blegny (Lg.)

Le château médiéval de Saive est bâti sur un éperon rocheux se dressant au confluent de deux ruisseaux. Il fut construit en trois grandes étapes :

1. Une tour isolée, bâtie à l'extrémité N-O du plateau. Il s'agit de l'actuel

Blegny. Plan du château de Saive.

donjon, dont la date de construction est inconnue.

2. Le "château-fort" avec, outre le donjon, une tour ronde d'angle et deux tours carrées protégeant l'entrée. Deux enceintes presque concentriques délimitent la haute-cour. Du côté du plateau (à l'est), la défense était renforcée par un fossé et un plan d'eau. Les constructions datent sans doute de la seconde moitié du XIIIe siècle. Le château est d'ailleurs cité pour la première fois en 1279 (OTTE, 1971 : 243).

3. Au XVe siècle, des transformations importantes sont effectuées. L'entrée, jusque-là du côté est, est déplacée vers le sud, à près de 100m du donjon. Une enceinte, reliant le donjon à la nouvelle entrée, délimite une vaste basse-cour. L'accès à la haute-cour est possible grâce à une rampe de terre.

Des fouilles effectuées en 1976 par l'Université de Liège, dans la zone située immédiatement à l'est du donjon, ont permis de dégager les vestiges des anciennes cuisines (OTTE, 1978).

En juillet 1989, l'Université de Liège et l'Association pour la Promotion Archéologique du Pays de Herve (A.P.A.P.H.) reprirent des fouilles dans la haute-cour. Ces recherches aboutirent à des découvertes intéressantes, dont :

- le mur d'enceinte sud de la haute-cour; ce mur était repérable sur le terrain sous la forme d'un léger bourrelet et, de plus, son tracé fut publié à la fin du siècle passé (PONCELET, 1891);

- un mur d'angle, recoupé par ce mur d'enceinte sud;

- deux pavements, séparés par une couche de remblais d'environ 1m d'épaisseur;

- des structures assez complexes à la jonction entre la rampe d'accès et le mur d'enceinte sud.

- Le matériel, assez peu abondant, est toujours à l'étude. Il sera décrit dans le rapport définitif.

La prochaine campagne visera essentiellement à dégager le bâtiment repéré dans la haute-cour afin d'en comprendre le rôle et la chronologie.

BIBLIOGRAPHIE :

OTTE M. 1971, Etude archéologique et historique sur le château médiéval de Saive, *Bull. Inst. Arch. Liégeois* 83, 175-275.

OTTE M. 1978, *Rapport préliminaire sur les fouilles au château de Saive*, (E.R.A.U.L., n°8), Liège.

PONCELET E. 1891, La seigneurie de Saive, *Bull. Inst. Arch. Liégeois* 22, 251-433.

A. DELCOMINETTE-DUDANT

La motte de "Rompt-Le-Cou" à Vielsalm (Lux.)

Durant le mois d'août nous avons entrepris des recherches entre Vielsalm et Grand-Halleux, au lieu dit Rocher de Rompt-le-Cou (Cornoûmont). Site naturel

dont la valeur défensive tient à une position dominante, le rocher domine le Glain d'une vingtaine de mètres, ce qui ne l'empêche pas s'être dominé, à son tour, par le Rocher du Hourt qui lui fait face. Au sommet de cet épéron rocheux se trouve un mo-amelon entouré d'un fossé. Ce dernier avait déjà été signalé au dix-neuvième siècle et les textes font mention de la découverte à cet endroit, de "fragments d'épées, pointes de javelots et vieilles monnaies".

Cette première fouille a d'abord consisté en un débroussaillage de l'ensemble du site. Quelques sondages furent ensuite entrepris. Ils permirent de déceler la présence de plusieurs murs. Il semblerait que l'éperon ait été utilisé tel quel : un simple rempart renforce le côté sud, mais la défense côté plateau, c'est-à-dire nord et ouest, a été renforcée par un fossé de 68m, précédé d'un mur, qui, l'un et l'autre, barrent l'éperon. La motte est de type classique. C'est une butte à plateau circulaire d'environ 10m de diam. pour 2,50 à 3m de hauteur, s'étirant vers le nord. Cette motte fut élevée avec les terres extraites du fossé.

Souvent un château de pierre remplace la motte désaffectée. C'est peut-être ce qui se passe à Vielsalm. Plus au sud, à 2km200 de là, au coeur de ses domaines fonciers, un comte de Salm va bâtir sa demeure et une chapelle castrale. Il les érigera sur une tête de vallon, au confluent du Glain et de la Salm. Mais, s'agit-il de deux installations complémentaires, de deux implantations successives, ou des deux à la fois ? Peut-être les prochaines fouilles permettront-elles de résoudre ce type de problème.

PH. MIGNOT

Le château de Montaigne à Falaën (Nr.)

Suite à une prospection électro-magnétique effectuée par M. le Prof. Hus, nous avons procédé à la fouille, encore partielle, d'une habitation, en bois et torchis, située à l'ouest du château médiéval. Le niveau de sol de cet habitat est surbaissé d'1m et en terre battue. Le matériel retrouvé jusqu'ici forme un ensemble homogène du IVe à la première moitié du Ve s. La fouille, en effet, a livré une quarantaine de monnaies, une belle fibule en bronze, un poids en plomb d'environ 400gr. recouvert d'une feuille de bronze et une petite boucle de ceinturon à décor ocellé, en plus bien sûr, de la céramique et de la verrerie.

Plus près du château médiéval, la poursuite des déblaiements sur le versant nord du promontoire a permis de mettre au jour un nouveau mur d'enceinte. Ce mur, d'1,20m d'épaisseur, est parallèle au mur d'enceinte déjà reconnu antérieurement (Cf. *Arch.Med.* 11, 1988, 42). La datation des murs d'enceinte successifs s'articule dorénavant comme suit. La courtine de la seconde moitié du XIVe s., conservée en élévation sur une hauteur de près de 9m, a été précédée par un mur d'1,20m d'épaisseur et encore d'une hauteur de 2 à 2,50m. Le mortier

utilisé est de couleur jaune pâle. Le tracé de cette muraille, suivi sur une longueur de 25m, manque de rectitude. Ce deuxième mur prend naissance contre le mur découvert cette année. Ce dernier est d'un tracé parfaitement rectiligne et d'une épaisseur régulière. L'appareil de ce mur se caractérise par l'emploi de blocs de rocher imposants (jusqu'à 0,80m X 0,50m X 0,50m) liés à un mortier jaune orangé. Dégagé entièrement sur une portion de 16m, il a pu être recoupé plus loin. Sa longueur atteint au moins 55m.

P.J. CLAEYS

Le château dit "Tour Louette" à Achet (Nr.)

Une troisième campagne de fouilles au château de Achet a été entreprise pendant l'été 1989 dans le cadre des activités du *Service de Jeunesse Archéolo-J.*

Une salle de l'avant-corps du château, érigé contre le mur Sud de l'enceinte de ce dernier, a été complètement dégagée jusqu'au niveau de son sol d'occupation, puis localement jusqu'à la roche. Le sol était formé partiellement directement par la roche; à certains endroits, celle-ci avait même été entaillée pour en supprimer les aspérités. A d'autres endroits, le sol était formé sur une couche de nivellement très compacte. Cette salle de l'avant-corps était surmontée d'un étage. Les traces d'encastrement d'une poutre de support du plancher de cet étage ont pu être distinguées. Du côté Ouest, la salle était séparée d'une voisine par une cloison. Dans celle-ci, une baie était ouverte pour permettre le passage, tandis qu'une encoignure de fenêtre offrait probablement la possibilité d'un regard d'une des salles dans l'autre.

Par ailleurs, les bases d'une troisième petite tour ont été dégagées à l'angle Nord-Est de l'enceinte, ainsi que les traces du mur Nord de ce dernier. Celui-ci semble s'étendre parallèlement au mur Sud.

Enfin, une tranchée a été entamée perpendiculairement au mur Sud de l'avant-corps, dans l'espoir de mieux déterminer l'aspect global extérieur du château lors de sa dernière phase d'occupation.

T. KARDUX

Het Hof van Nedergem te Eppegem (Brab.)

De afgelopen zomer kon het onderzoek door de heemkring *De Semse* uit Zemst op het opperhof worden afgewerkt. Voor het verdere opgravingswerk werd beroep gedaan op het Zemstse gemeentebestuur dat, gelet op het belang van de eerste vondsten, gedurende enkele dagen een graafmachine ter beschikking

stelde. Hierdoor was het mogelijk grote delen van de weermuur en de donjon vrij te maken welke vervolgens werden gezuiverd, zorgvuldig onderzocht en opgetekend.

Vastgesteld werd dat de weermuur, die over de volledige omtrek over een gemiddelde hoogte van 1,50m is bewaard gebleven, zeer veel herbouwgedeelten bevat. Op basis van enkele vondsten tegen de binnenzijde van de muur situeert deze herbouw zich omstreeks 1600, hetgeen de verwoesting van Nedergem bevestigt op het einde van de 16de eeuw.

Aan de oostzijde werd de weermuur opgericht in een bestaande grachtbedding op een ca 5m brede en 0,50m dikke houtlaag van takken en twijgen. Voor de oorspronkelijk vooropgezette hypothese dat we in Nedergem te maken hebben met een genivelleerde motte zijn geen nadere aanwijzingen gevonden. De gracht betreft vermoedelijk een oude arm van de nabijgelegen Zenne.

Een hoektorentje (2,30m x 2,20m buitenwerks) tegen de zuidwesthoek is over een hoogte van 0,80m bewaard gebleven en bevat nog een gedeelte van de trapopening en de fundering van de trapspil.

De buitenzijde van de walgracht is uitversterkt door middel van een ondiepe beschoeiingsmuur van platte, los op elkaar gestapelde zandstenen. Op de ca 0,70m dikke sliblaag van de walgracht rust een 1m dik puinpakket. De vroegste vondsten uit deze laag zijn in het tweede kwart van de 17de eeuw, kort na de heropbouwfase, te dateren.

Het binnenplein werd systematisch onderzocht door middel van een groot aantal boringen. Aan de hand hiervan kon de waterput worden gelokaliseerd, evenals een tegen de zuidelijke weermuur gemetselde bak in zandsteen (2,20m x 0,80m). Rondom deze bak situeert zich een puinzone met uitbraaksporen van een tweetal tegen elkaar aangebouwde bijgebouwen (resp. 6,50m x 6m en 8m x 3m). Eén ervan betreft vermoedelijk een stal. De plaats van de bijgebouwen bepaalt de excentrische ligging van de donjon op het binnenplein.

M. DEWILDE

De Augustijnenabdij van Zonnebeke (W.-VI.)

Na drie jaar onderbreking werd de draad van het archeologisch onderzoek naar de Augustijnenabdij van Zonnebeke (1072-1797) heropgenomen. De werken werden uitgevoerd door de Dienst voor Opgavingen van de Vlaamse Gemeenschap en Archaeologia Mediaevalis met de steun van de gemeente Zonnebeke en de provincie West-Vlaanderen.

Bij de wederopbouw na WOI werd de nieuwe parochiekerk niet volledig over de oude heen gebouwd, zodat een gedeelte van deze kerk voor archeologisch

onderzoek in aanmerking kwam.

Het koor, dat tussen 1767 en 1770 gebouwd werd, is binnenwerks 34,40m lang en 10,20m breed en afgesloten met een halfronde absis. De bakstenen muur is bekleed met een kalkstenen parement. In de absis werden een funderingsblok en muurtjes aangetroffen, die een hoogaltaar met altaarstuk en aan weerszijden een trapconstructie suggereren.

Tegen de zuidmuur van het koor werden de resten van een gebouw onderzocht, waarin twee bouwfazen werden onderscheiden. In zijn laatste fase was dit de sacristij (binnenwerks 9,80m breed en 7m lang), opgetrokken op het eind van de 18de eeuw op de funderingen van een abdijgebouw, dat kort na 1770 tegen het koor werd aangebouwd. Van de sacristij bleef een gedeelte van de vloer bewaard. Op een laag baksteen was een zandlaag gestort, waarop arduinen tegels in kalkmortel gebed lagen.

Voor en tijdens de bouw van de kerk werd het terrein genivelleerd en ongeveer 1m opgehoogd. Bij deze nivellering werd een waterput (een herbruikte ton) gesupprimeerd, die waarschijnlijk bij de aanmaak van de mortel dienstig was. In het onderliggend (14de-15de eeuws ?) pakket werden zes grafleggingen geconstateerd. Naast één antropomorfe begraving werden 5 kuilen genoteerd, die met een deksel afgedekt waren. De begravingen waren O-W georiënteerd met het hoofdeinde in het westen. In een grafkuil werd een draagberrie (?), onderdeel van de katafalk (?) aangetroffen.

Ook de vondst van een N-Z verlopende greppel met Gallo-Romeins schervenmateriaal en tegulaefragmenten (2de-3de E.) is interessant en opent nieuwe perspectieven voor verder onderzoek.

Tot slot dient de vondst vermeld van een ondergrondse ruimte, zowat 5,25m onder het huidige maaiveld. De ruimte, een gang van 1,80m breed en 31,50m lang, kon via een toegangstrap betreden worden. Drie andere, ingestorte, gangen (0,90m breed) geven op de ruimte uit en suggereren een wijdvertakt netwerk van gangen onder de Zonnebeekse dorpskern. Naast een tweede toegangstrap werden nog 5 zijruimtes aangetroffen van 1,80m à 1,90m breed, en dit op een diepte tussen 3,50m en 5,50m. In drie ervan werden resten van raamwerk teruggevonden, die als britsen of opslagrekken kunnen geïnterpreteerd worden. Dit relict van WOI dient uiteraard verder bestudeerd om uit te maken wat de functie ervan was. Ook de vraag wie het uitbouwde en wanneer blijft nog open.

PH. DESPRIET

De abdij van Groeninge in Kortrijk (W.-VI.)

Van 1 juli tot 30 november was de *Archeologische Stichting voor Zuid-West-Vlaanderen* aan het werk in de voormalige abdij van Groeninge binnen de stadsmuren.

Van de oudste tijden dateert een vuurstenen werktuig. De periode van ca 50 tot eind 2de eeuw is vertegenwoordigd door 10 werk- en afvalkuilen met resten van ambachtelijke metaalwinning en -verwerking, aardewerk en bouwmaterialen. Tijdens de late Middeleeuwen vonden er zandwinningswerken plaats; de diep ingegraven kuilen werden kort nadien met 14de-15de eeuws afval gevuld.

Aan het einde van de 16de eeuw maakte men het terrein bouwrijp door sloping en opvulling, o.m. van twee bakstenen beer- en/of mestputten; ze bevatten glas, aardewerk en brons. In 1593 bouwde men er een eenbeukige abdijkerk met driezijdige koorsluiting en vlakke westgevel; het gebouw had binnenwerks een oppervlakte van 32m x 8m en kende opeenvolgende vergrotingen in 1615 en 1779. In de fundering verwerkte men resten van een verheven graftombe uit het eind van de 13de eeuw en bouwelementen van de verwoeste abdij buiten de muren. In de kerk begroef men tussen 1593 en 1784 de doden; 5 graven lagen nog *in situ*.

Verkocht in 1797 als Nationaal Domein liet men het gebouw ten dele slopen in 1804; talrijke vergravingen laten een intense bouwactiviteit uitschijnen in het kader van een ambachtelijke vestiging en de inplanting van een klooster van de Arme Klaren.

D. CALLEBAUT

De Sint-Salvatorsabdij van Ename (O.-VI.)

De plattegrond van de Sint-Salvatorsportuskerk kon volledig hersteld worden. Uitwendig meet de bidplaats 27m bij 10,30m. De noordkant uitgezonderd waren alle muren uitgebroken. Tegen het eenbeukige schip sluit ten oosten een halfronde absis aan en ten westen een rechtafgesloten aanbouw. Wijst de oostelijke abside het koor aan, dan blijft de betekenis van de westelijke annexe vooralsnog onzeker.

Op een viertal meter ten oosten van het bedehuis sneden we een kuil met roodzwart verbrande wanden aan. Vermoedelijk betreft het een element van de 10de-eeuwse pottenbakkersoven, die A.L.J. Vande Walle tijdens zijn onderzoek aantrof.

Van de 12de-eeuwse basilicale kerk legden we het schip, de viering, het langgestrekte hoofdkoor en 4 nevenkoren vrij. Slechts op enkele schaarse plaatsen was het oorspronkelijke vloerniveau bewaard gebleven.

De graven in de kerk waren zowel west-oost als oost-west georiënteerd. Meestal gaat het om begravingen in houten kisten. De zes bakstenen graven die we terugvonden, waren reeds tijdens de opgravingen uit de jaren '40 blootgemaakt. Eén graf vertoonde nog sporen van rode kruisbeschildering.

In het kloosterpand groeven wij ten noorden van de spreekkamer de keuken gedeeltelijk op. Een vloer gelegd in een rijk patroon van geel-zwarte tegels, met herstellingen in baksteen bleef vrij goed bewaard. De keuken gaf uit op de noordoosthoek van de pandgang waar wij muurresten van het oudste klooster (1063-1070) aantreffen.

Ten westen van de abtswoning trokken wij een sleuf naar de depressie toe, die het coyweeken omgeeft. Omwille van de gunstige ligging t.o.v. het castrum lijkt het ons best mogelijk dat zich in die sector de haven van de pre-stedelijke woonkern bevindt. Uitsluitel hieromtrent bracht de sleuf ons evenwel niet. Wel sneden we tussen de terreinzink en het prelaatskwartier twee grachten aan. De jongste, 19,5m breed, dateert uit de abdijfase en is gegraven in een lemig pakket dat de oudste gracht afdekt. Die laatste, 4,50m breed, groeven we over een afstand van ca. 40m op. Haar verloop is naar bovengenoemde depressie toegelicht. Vermoedelijk gaat de gracht tot de portusperiode (974-1050) terug.

M. PIETERS

De H. Geestkapel in de Kattestraat te Aalst (O.-VI.)

In het voorjaar van 1989 werd door de Dienst voor Opgravingen van de Vlaamse Gemeenschap in samenwerking met de stad Aalst en de *Aalsterse Vereniging voor Archeologie (A.V.A.)*, een beperkt onderzoek uitgevoerd in de geklasseerde H. Geestkapel gelegen in de Kattestraat te Aalst¹

Het huidige gebouw, 7,20m op 23m buitenwerks, kan men op basis van historisch bronnenmateriaal grotendeels identificeren met de kapel gebouwd in 1470. Enkel het achterste gedeelte met de sacristie is recenter en dateert van het begin van deze eeuw. Uit de teksten blijkt ook dat op deze plaats in 1368 reeds een eerste kapel werd opgericht. Bovenvermeld historisch bronnenmateriaal werd reeds grondig uitgedroogd door F. Courteaux, die hierover een synthesewerk publiceerde, waarnaar we de geïnteresseerde lezer graag verwijzen².

De opgraving beoogde, naast de studie van de verschillende bouwfases van de kapel, een licht te werpen op de antropogene evolutie van deze, tenminste sinds het 1ste kwart van de 13de eeuw binnen de stadsmuren gelegen terreinen³. Behalve een gevleugelde pijlpunt in bruinbeige vuursteen, werden geen vondsten of sporen geregistreerd ouder dan de volle middeleeuwen (10de-12de eeuw). De pijlpunt dateert uit de periode midden-neolithicum - midden bronstijd (3500-1500 voor Christus). Deze wijst niet onmiddellijk op bewoning ter plekke, maar duidt wel op menselijke aanwezigheid te Aalst in deze vroege perioden.

De oudste laag wordt gevormd door een bruingrijze zandlemige laag die vooral houtskoolfragmentjes en vrij veel, zeer kleine - maximum enkele cm² - aardewerkscherven bevat w.o. enkele fragmentjes van Maaslands wit en van

zgn. roodbeschilderde waar. Op een 3-tal plaatsen diepte deze laag kuilvormig uit. Dit agrarisch (?) niveau wordt afgedekt door een archeologisch steriel, geel- tot oranjebruin zandlemig nivelleringspakket (?) van 25 tot 40cm dikte. Twee kuilen (afmetingen : 3x2m; tenminste 2x2m) met lighthumeuze bodenvullingen doorsnijden de tot hiertoe beschreven stratigrafie en worden afgedekt door een tot 35cm dikke laag van gebakken grond, houtskool, steenkool en koperhoudende metaalslakken. De verleiding is groot om deze laag te verbinden met de activiteiten van een brongsieter. Uit één van de bovenvermelde kuilen met lighthumeuze bodenvullingen werd een munt van Johanna van Constantinopel, gravin van Vlaanderen (1205-1244)⁴ gerecupereerd. In de laag met 'artisanale' resten is naderhand een haard aangelegd die geassocieerd is met een enkele cm dik, humeus laagje, zeer rijk aan klein beendermateriaal. Merkwaardig is dat een gedeelte van het beendermateriaal uit de omgeving van de 'artisanale' laag in sterke mate groen gekleurd is. De groene kleur van de beenderen houdt ongetwijfeld verband met de aanwezigheid in de bodem van koperhoudende metaalslakken. Een chemische uitwisseling tussen de beenderen en de koperhoudende metaalslakken zou aan de basis kunnen liggen van de groene kleur. De stratigrafie wordt afgesloten door een grijsbruin zandlemig nivelleringspakket van 20 tot 40cm dikte. Al de tot nu toe beschreven lagen worden doorsneden door de muren van de kapel van 1386.

Van de H. Geestkapel werden 2 voorgangers geregistreerd. De kapel van 1386 werd in zijn totaliteit opgegraven. Het betreft een rechthoekig bakstenen (formaat : 25x11x6cm) gebouw van 10m op 4m buitenwerks, loodrecht geörienteerd op de Kattestraat.

In 1470 werd de basis gelegd van de huidige kapel. De oriëntatie werd lichtjes gewijzigd zodat de kapel niet meer haaks maar schuin op de Kattestraat kwam te staan, de kapel werd uitgebreid zowel in de lengte als in de breedte (7,20mx15m) en een sacristie (2,8x2,8m buitenwerks) werd aangebouwd.

Binnen de kapelruimte werden 2 begravingen vastgesteld alsmede een tegen de achtergevel aanleunend rechthoekig altaar.

Tenslotte werd in het begin van deze eeuw de kapel uitgebreid tot zijn huidige afmetingen.

Uit de laat-middeleeuwse lagen (13de-15de eeuw) werden heel wat vondsten gerecupereerd : een maille van Johanna van Constantinopel; een Tourse denier van Filips II August, koning van Frankrijk (1180-1223); een milt van Lodewijk van Crécy, graaf van Vlaanderen (1322-1346); een benen heft van een mes; een bronzen boekbeslag alsmede heel wat ceramiek en dierlijk botmateriaal.

De zeer goede dateringselementen (munten, historische data) zullen toelatten de Aalsterse ceramiek in deze perioden wat fijner te dateren.

NOTEN:

- 1 We wensen de N.V. REWA te bedanken voor de bereidwillige toelating voor het onderzoek.
- 2 F. COURTEAUX, De kapel van de H.Geest en de Armenzorg te Aalst. 1470-1970, *V.V.A.K.*, 1970.
- 3 D. CALLEBAUT, De topografische groei van Aalst of hoe een Zelfhof een gebastioneerde stad werd, *Archaeologia Belgica* 255, 1983, 227-249.
- 4 Identificatie W.Temmerman, waarvoor onze dank.

J. VEECKMAN & J. BUNGENEERS

De opgravingen in de Onze-Lieve-Vrouwkathedraal te Antwerpen (Antw.)

In het najaar van 1988 werd de opgravingscampagne in de kruisbeuk van de Antwerpse kathedraal beëindigd. Hierna kon de aannemer aan de slag om, in de door de archeologen gegraven sleuf, kanalen ten behoeve van een klimatisatiesysteem aan te leggen. Op verschillende plaatsen werden nog bijkomende graafwerken verricht, zodat het opgravingsteam de werkzaamheden aandachtig volgde.

Vooral in verband met het doksaal, gelegen voor de ingang van het koor, werden interessante gegevens opgetekend. Bij het uitbreken van de fundering van het jongste, renaissance doksaal kwam een oudere, gotische doksaalfase aan het licht.

In het midden van het bovenste doksaalmassief was in noord-zuid richting een rechthoekige ruimte uitgehakt, waarin een houten doodskist met daarin een loden sarcofaag was bijgezet. De ligging, de oriëntatie en de kwaliteit van de kist doen vermoeden dat het om een uitzonderlijk persoon gaat, die evenwel tot op heden niet geïdentificeerd is.

Ondanks de rijke oogst aan gegevens bij het onderzoek van de ondergrond in de kruisbeuk bleven een aantal vraagtekens bestaan. Vandaar dat beslist werd tot een bijkomende opgravingscampagne met een beperktere omvang. Tussen september 1989 en het voorjaar van 1990 zal het hoogkoor nauwkeurig onderzocht worden.

Opnieuw zullen er bijkomende gegevens in verband met de begrafenisgebruiken ingezameld kunnen worden, maar de Romaanse Onze-Lieve-Vrouwkerk vormt de hoofdbekommernis. In de eerste plaats wordt gepeild naar de koorsluiting van de oudste Romaanse kerk. Volgens een eerder vooropgestelde hypothese had de kerk in een tweede bouwfase een drielobbige koorpartij. Eén van de belangrijkste aspecten van het huidige onderzoek is dan ook het speuren naar de gebogen muur die het klaverbladpatroon zal vervolledigen. De ondergrond in het hoogkoor is veel minder verstoord dan in de kruisbeuk. Er blijken hier

minder doden begraven te zijn dan op andere plaatsen in de kerk. Vermoedelijk werd slechts uitzonderlijk aan welbepaalde personen toelating verleend om hier bijgezet te worden.

Ter voorbereiding van het archeologisch onderzoek zijn eerst de marmertegels van de 19de-eeuwse bevoering en de onderliggende puinlaag verwijderd. Op ongeveer 30cm onder de huidige vloer bevond zich een bakstenen steunvloer met daarop een aantal muurtjes, ter ondersteuning van een oudere bevoering die waarschijnlijk uit grote grafplaten bestond.

Blikvanger, vooraan in het koor, is de monumentale toegang tot een grote grafkelder (ongeveer 4,5m lang en 3,5m breed). Een massief blok blauwe hardsteen was oorspronkelijk ingelegd met witte marmer. Een ronde opening in het midden geeft via een trap toegang tot de ondergrondse ruimte. Hier zijn de verstoorde resten van een vijftal individuen aangetroffen. Waarschijnlijk gaat het om geestelijken vermits bij minsten twee skeletten duidelijk sporen van priesterkleding waar te nemen zijn. Mogelijk werd deze belangrijke grafkelder in de 17de eeuw aangelegd. Het bestaan er van was volledig in vergetelheid geraakt. Tot op heden zijn geen documenten bekend waarin van deze tombe sprake is of waaruit de functie blijkt.

In de opgravingsleuf ten oosten van deze grote, gemeenschappelijke grafkelder zijn tot nu toe vijf individuele grafkelders en drie gewone kistgraven aan het licht gekomen. Eén van deze laatste kon heel precies gedateerd en geïdentificeerd worden. Ter hoogte van de rechterschouder van het skelet werd een zegelmatrijs aangetroffen, waaruit blijkt dat het om kanunnik Aubertus Miraeus gaat (* 1573, Brussel). Deze was deken van het Onze-Lieve-Vrouwkapittel van 1624 tot aan zijn dood in 1640.

De vijf individuele bakstenen grafkelders verschillen op het eerste gezicht niet noemenswaardig van deze die in de kruisbeuk gevonden zijn. Nu al kan met zekerheid gezegd worden dat minstens drie van deze kelders beschilderd zijn. Twee er van zijn nog volledig intact. Bij één daarvan vermoeden de opgravers dat het graf herbruikt werd. Van een derde grafkelder is enkel het gewelf weggebroken. De kelder zelf is volledig gevuld met aarde. De twee resterende bakstenen graven zijn zwaar beschadigd. Waarschijnlijk werd het eerste verstoord bij de aanleg van de grafkuil voor A. Miraeus. Het tweede werd doorbroken bij de aanleg van de grote, gemeenschappelijke grafkelder.

Van de koorsluiting van de oudste Romaanse kerk hebben de archeologen nog geen spoor gevonden. De funderingen van deze muur zijn waarschijnlijk verloren gegaan bij de aanleg van de doksaalfunderingen of bij de bouw van de grote grafkelder, vooraan in het koor. In de uiterste noord-oosthoek van de sleuf is wél een fragment van een gebogen natuurstenen muur aan het licht gekomen. Dit bevestigt de hypothese dat de Romaanse kerk in haar tweede fase een klaverbladgrondplan had. In de kruisbeuk was alleen de onderste rij stenen van de

fundering van deze gebogen muren bewaard gebleven. Hier in het hoogkoor is boven de fundering een deel van de muur in opstand zichtbaar. Bij het opgravingswerk zal deze zone bijzondere aandacht krijgen.

In elk geval beantwoordt het aanvullend onderzoek in belangrijke mate aan de gestelde verwachtingen.

G. CREEMERS

De Sint-Gertrudiskerk te Gruitrode (Meeuwen-Gruitrode) (Limb.)

Tijdens de restauratiewerken aan de Sint-Gertrudiskerk van Gruitrode stootte men begin november 1989 in het koor op oude muurresten. Het gemeentebestuur nam na deze ontdekking onmiddellijk contact op met de provinciaal archeoloog (Prov. Gallo-Rom. Museum) en met de Dienst voor Opgravingen van de Vlaamse Gemeenschap. Door een vlotte samenwerking met de aannemer, de architect, het Bestuur voor Monumenten en Landschappen, de kerkfabriek en E.H. pastoor J. Claesen konden we op 13 november starten met een onderzoek, dat zes weken in beslag zou nemen. De opgravingsploeg, die ons geleverd werd door de gemeente Meeuwen-Gruitrode, bestond uit vier werklieden en een technisch tekenaar.

Tijdens de opgraving werd al vlug duidelijk dat er onder het huidige koor een eerste stenen kapel of kerkje van circa 6 op 7 meter moet gelegen hebben (fase 1). Aan de oostkant ontdekten we een halfronde absis. Deze constructie was opgebouwd uit veldkeien, wat dakpanfragmenten van het Romeinse type en kalkmortel.

In een latere periode diende dit gebouwtje vermoedelijk als absis voor een tweede kerk (fase 2). Aan het eerste gebouwtje werd een ruimte van circa 8,5 op 14 meter, opgetrokken uit veldkeien en kalkmortel toegevoegd. Dit was het schip van een tweede kerk. Vermits we in deze ruimte twee rijen met funderingen voor vierkante pilaren terugvondenn, kunnen we veronderstellen dat het hier om een driebeukig gebouw gaat. Later werd aan de zuidkant een portaaltje gebouwd en plaatste men een zware toren, eveneens gebouwd met veldkeien, aan de westkant van de kerk.

In een derde fase werd er een gebouw uit mergel opgetrokken, waarbij het kerkship nogmaals vergroot werd tot 12,5 op 19,5 meter. De absis werd bij deze gelegenheid of iets later eveneens vergroot. De kertoren aan de westkant bleef evenwel - zij het in aangepaste vorm - in gebruik tot 1909, wanneer een hevig onweer tijdens de nacht van 13 april de kerktorens van Wijshagen en Gruitrode trof. Na de brand plaatste men de kerktoren - ditmaal opgetrokken uit mergelblokken - een viertal meter naar het westen en werd de kerk aan deze zijde nog iets vergroot.

Tenslotte legden we in het huidige koor, in twee sleuven aan de oostkant van het huidige schip en tijdens graafwerken voor de kanaalverwarming 17 graven geheel of gedeeltelijk bloot.

Alhoewel er nog moet begonnen worden met de uitwerking van de opgravingsgegevens kunnen we toch al een voorzichtige hypothese maken aangaande de kerkgeschiedenis van Gruitrode. Het eerste kerkelijk gebouw uit de omgeving stond wellicht op het gehucht "Muisven", een drietal kilometer ten westen van de huidige korpskern. Deze kapel werd waarschijnlijk kort na de dood van Willibrordus (+739) opgericht en had begrafenisrechten.

De parochie Gruitrode zelf moet voor 818 ontstaan zijn, daar ze een tiendenparochie was. Kerk en parochie werden dan vermoedelijk opgericht in de tweede helft van de achtste eeuw, en werden toegewijd aan St.-Gertrudis (+658): vandaar dus de toponymie Gruitrode.

Het eerste kerkje werd misschien uit hout opgetrokken, doch hiervan bleven dan geen paalsporen bewaard. Het is ook mogelijk dat het eerste kerkje met veldkeien werd opgetrokken : in dat geval ontdekten we hier de eerste christelijke, Karolingische constructie (fase 1). De tweede kerk die werd teruggevonden stamt waarschijnlijk uit de Romaanse periode, evenals de toren en het zuidportaal (10de-13de eeuw). In deze periode was Gruitrode afhankelijk van het graafschap Loon dat ter plekke een burcht liet optrekken. In 1416 werd deze burcht echter opgekocht door Ivan van Cortenbach, landcommandeur van de Duitse Ridderorde te Alden Biezen. Hij liet de kerk, wellicht in 1422, uitbreiden tot een mooie gotische kerk, opgetrokken uit mergelblokken, waarbij de onderbouw van de Romaanse toren behouden bleef. Pas na de torenbrand in 1909 maakte men van de gelegenheid gebruik om de kerk een laatste maal uit te breiden.

Enkele skeletten die we ontdekten werden reeds in de Romaanse periode, aan de buitenkant van de kerk, aan de bodem toevertrouwd. De meesten houden echter verband met de gotische kerk en met de commanderij van de Duitse ridderorde. Zo vonden we in twee graven een kruis van textiel dat o.a. in de 17de eeuw door priesterbroeders van de Duitse ridderorde gedragen werd. Tenslotte legden we in het centrum van het huidige koor vermoedelijk ook nog de overblijfselen van commandeur baron Johan Adriaan van Bylandt (1653-1667) bloot.

D. VAN EENHOOGHE

Het voormalig Capucijnenklooster te St.-Truiden (Limb.)

Tijdens voorbereidende werkzaamheden voor de restauratie van dit 17de eeuwse complex, werden in de kapel sporen aangetroffen van een omvangrijke brandlaag. Hierop werd de *Afdeling Archeologie van het Bestuur voor Monumenten en Landschappen* ingeschakeld teneinde de nodige vaststellingen te doen.

Een eerste bevinding was dat deze brandlaag door talrijke graven was verstoord; zo werden in totaal 11 graven onderzocht. Het ging in alle gevallen om kistgraven. Ondanks deze verstoringen kon toch vastgesteld worden dat de brandlaag stratigrafisch aan de oprichting van de kapel voorafging. Bovendien werden in de laag zelf afdrucken van bakstenen waargenomen, zodat een eerste indruk was dat de brandlaag in feite de afvallaag was van een baksteenoven, die ter plaatse van de bouwwerf was opgericht; uit archivalische gegevens was immers gebleken dat in 1638 toelating werd gegeven voor het bakken van baksteen voor de uitbreiding van het klooster; het lijkt dus mogelijk dat ook voor de eerste fase van de bouw ter plaatse bakstenen werden gebakken.

Tijdens de restauratie werden in de pandgang resten van vroegere muren en vloerniveau's blootgelegd. Dit leidde ertoe dat het archeologisch onderzoek werd uitgebreid tot het kloosterpand.

Een eerste vaststelling aldaar was dat opnieuw een brandlaag aanwezig was, waarin bovendien ongebakken en halfgebakken bakstenen werden aangetroffen : een bevestiging van de hypothese van een baksteenoven op de bouwwerf.

Een tweede bevinding was dat er zich in de pandhof muurresten bevinden, die op basis van in context aangetroffen ceramiek, in de vroege 17de eeuw kunnen gedateerd worden. Waarschijnlijk gaat het hier dan ook om een eerste bouwphase van het klooster, dat in 1616 werd gesticht.

Deze muurresten verstoren zelf een onderliggende bewoningslaag, vertegenwoordigd door bakstenen vloeren en muurresten in natuursteen. Deze bewoning werd voorlopig in de 14de-15de eeuw gesitueerd.

Verder onderzoek is gepland in 1990, wanneer de vordering van de restauratiewerken dit opnieuw mogelijk zal gemaakt hebben.

M. OTTE & P. PAQUET

Fouilles de l'église abbatiale à Stavelot (Lg.)

Suite aux travaux menés par le C.A.S. (*Cercle archéologique de Stavelot*) de 1977 à 1988 (cf. STIFKENS, J., *Abbatiale de Stavelot, Arch. Med. t.9, 1986, 29-30*), et aux sondages effectués en 1986 et 1987 (cf. OTTE, M. & PAQUET, P., *Sondages à l'église abbatiale de Stavelot, Arch. Med. 10, 1987, 47-49*) par le Centre de Recherches Archéologiques de l'Université de Liège, un projet de dégagement complet de tous les vestiges de l'église abbatiale a été mis au point.

Dès 1988, en collaboration avec l'Université de Liège, la Ville de Stavelot, le Ministère de la Communauté Française et la Société IBM, un centre archéologique a été installé dans les bâtiments conventuels qui jouxtent le site, et le projet a été mis en route. Le programme est subdivisé en quatre phases réparties sur environ une dizaine d'années. La première correspond au dégagement

du choeur, du déambulatoire et de la crypte présumée, en hors oeuvre (cf. plan présumé de l'église ottonienne).

En 1988, les murs du choeur et du déambulatoire furent partiellement dégagés. L'abside du choeur ne possède pas exactement un plan demi-circulaire, mais bien en anse de panier. De parement à parement, son mur mesure 152cm de large. Apparemment, il n'existe pas de rapport métrologique avec les pieds connus, jadis utilisés en construction, tel celui de saint Lambert (29,2cm), ou celui de saint Hubert (29,5cm), ni avec celui mis en évidence par F. Ulrix, notamment pour la cathédrale Saint-Lambert à Liège (28,4cm). L'appareil est relativement grossier. Le moellons de grès, schistes et phyllades d'origine locale sont mal équarris, mais présentent cependant des assises régulières. La mise en oeuvre est traditionnelle pour le XIe siècle : deux parements entre lesquels se trouve un blocage noyé dans un mortier à base de chaux.

Au-delà du déambulatoire, le long du mur du choeur, apparaissent des structures plus complexes. Le déambulatoire, lui-même, est assez étroit et sa disposition primitive semble donner accès à la crypte par un passage axial. Ce passage, vraisemblablement constitué d'un escalier à plusieurs degrés (dénivellation approximative: 1m40), a été fermé ultérieurement, au plus tard lors du réaménagement gothique de l'église du XVIe siècle.

En 1989, une plus grande partie du déambulatoire a été dégagée. Son parement est courbe à l'intérieur et à l'extérieur, le pan central ayant été percé pour l'accès axial à la crypte. Chaque angle des pans est renforcé soit par un ressaut en saillie, soit par un épaississement du mur avec retour à angle droit. Cette disposition suggère un état primitif dans lequel l'abside formait le mur externe de l'édifice. En effet, du côté nord actuellement dégagé, un couloir latéral accède à la crypte à partir du transept puis suit les pans de mur du déambulatoire.

Selon l'interprétation actuelle, l'église ottonienne construite par l'abbé Poppon au XIe siècle représente un cas particulier dans l'histoire de l'architecture de la région mosane à cette époque (GENICOT L.-F., Un "cas" de l'architecture mosane: l'ancienne abbatale de Stavelot, *B.C.R.M.S.* 17, 71-140). En effet, si le plan de cette église est d'importation française avec son déambulatoire continu dans le transept (comme les travaux actuels tendent à le confirmer), les conditions d'accès à la crypte en hors oeuvre semi-enfouie sont à la fois plus complexes et plus traditionnelles.

Une première phase indique une disposition avec un seul déambulatoire donnant accès à une crypte axiale. Il pourrait s'agir de l'église construite par l'abbé Odilon au début du Xe siècle. Une seconde phase consiste en l'agrandissement de cette église par l'abbé Poppon au début du XIe siècle par l'allègement du déambulatoire primitif réservé aux moines, étant donné son étroitesse, auquel fut ajouté un couloir latéral destiné aux pèlerins à partir du transept. Une

troisième phase, correspondant aux aménagements gothiques (XVIe siècle), aurait concordé avec l'abandon du déambulatoire autour du choeur, ou plus exactement au passage axial dans la crypte. Ce dernier point doit être mis en relation avec la découverte au mois de juillet, dans le déambulatoire, d'une sépulture moderne probablement du XVIIe ou du XVIIIe siècle orientée est-ouest. C'est la première sépulture découverte sur le site aussi parfaitement orientée. Les autres étaient toutes parallèles à l'axe de l'église (ottonienne) c'est-à-dire plutôt orientées nord-est/sud-ouest. Dans cette sépulture, les poignées de cercueil existaient encore, avec des traces et fragments de bois du côté de la tête (à l'ouest; il s'agissait donc d'un religieux) et de petites collerettes en bronze ornant les clous. Les parties délicates ont été démontées par S. Mathieu de la F.A.W. où leur restauration est en cours.

Dès 1987, les sondages effectués dans l'espace présumé de la crypte avaient révélé plusieurs niveaux d'occupation (quatre au moins). Cet été, nous avons pu dégager le mur extérieur de la crypte en deux endroits ainsi qu'une base de colonne typiquement ottonienne (socle carré, large tore avec feuille d'eau retournée aux angles, surmonté d'un cavet, sans listel ou fortement usé s'il existe, et surmonté d'un tore sur lequel reposait directement le fut de la colonne). On peut être assuré qu'elle est en place grâce à deux critères. La disposition en plan de cette base est conforme d'une part au contrefort à ressaut qui apparaît tant vers l'intérieur que vers l'extérieur dans le mur de la crypte semblable à la disposition dans les nefs, et, d'autre part, à la largeur présumée de cette crypte avec sa disposition en cinq nefs sur cette largeur. Celle-ci aurait environ 28 mètres, ce qui révèle un assez large espace pour une crypte semi-enterrée, en hors oeuvre. Ces proportions pourraient en partie s'expliquer par le petit muret dégagé à proximité de la base de la colonne qui semble dessiner un couloir continu dans cette crypte. Cette disposition pourrait prolonger de cette manière le déambulatoire du transept, permettant aux pèlerins de continuer à déambuler de la même manière dans la crypte sans avoir accès au Saint des Saints réservé aux moines.

Les essais de reconstitution présentés tant par L.-F. Genicot (op.cit.) que par W. Legrand (Notes sur l'ancienne abbatale de Stavelot, *Rev. des Arch. et Hist. d'Art de Louvain*, 3, 1979, p. 7-30) montrent, selon les documents d'archives, que cet espace était traité tel une véritable petite église indépendante. Les observations effectuées jusqu'à présent à partir des éléments mis au jour, permettent d'aller plus loin et de supposer que le niveau supérieur de la crypte a été conservé au XVIe siècle. Les nefs auraient alors été reconstruites à ce niveau pour amener l'ensemble de la surface intérieure de l'église à la même altitude. Il s'agit là, bien évidemment, d'une hypothèse de travail, dont la poursuite des travaux permettra sans doute de montrer le degré de validité.

Dès à présent, cependant, on peut affirmer sans crainte qu'il existe des vestiges

importants de l'abbatiale détruite à la révolution française, enfouis dans le sous-sol du parc communal de Stavelot. Cette église avait bel et bien une centaine de mètres de longueur avec une tour d'entrée et ses dispositions étaient tout à fait particulières pour l'époque et la région.

P. BONENFANT & M. FOURNY

Fouilles de la cathédrale Saint-Michel à Bruxelles (Brab.)

Des tests de stabilité effectués dans la nef de l'église gothique permirent la découverte, en 1937, des vestiges de l'avant-corps d'un édifice roman tardif qui fut partiellement dégagé. C'est seulement cinquante ans plus tard, à la faveur du chantier de restauration entrepris par le Ministère des Travaux Publics, que de nouvelles fouilles archéologiques ont pu être envisagées.

Les fouilles ont été menées par la Société Royale d'Archéologie de Bruxelles, associée à la Vereniging voor Brusselse Geschiedenis et en concertation avec le Service National des Fouilles.

Le premier état de construction connu concerne un édifice comportant une nef à six travées flanquée de bas-côtés et qui s'articule à un transept dont les limites se prolongent dans le chœur gothique actuel encore non exploré. D'importants massifs de fondations situés à la croisée du transept laissent supposer qu'une construction massive s'y élevait : vraisemblablement une tour.

Les matériaux utilisés, en fondation comme en élévation, sont des blocs de grès lédiens bruts ou à peine dégrossis. A l'intérieur de l'édifice, les irrégularités sont rectifiées sommairement par l'application d'un enduit à la chaux. Les supports de la nef sont des piliers carrés.

Dans le transept, le niveau de sol interne devait avoisiner le niveau actuel, tandis que dans la nef, il se situe un mètre soixante plus bas. On doit imaginer qu'un escalier compensait la différence de niveau. Il s'agit, selon les endroits, d'un pavement de dalles de grès ou d'une coulée de mortier.

Cette première construction correspond vraisemblablement à la collégiale fondée vers 1047 (nous n'avons retrouvé aucune trace archéologique significative attribuable à l'incendie de 1072).

C'est seulement vers 1200 que l'avant-corps monumental a été édifié dans un style roman tardif. La liaison avec la nef du bâtiment ancien se fit par l'adjonction d'une travée. Les caractéristiques de l'avant-corps sont connues depuis 1937 : une tour massive de plan carré et à façade fermée est flanquée de deux tours rondes avec escalier. La construction, très soignée, relève cette fois plus du tailleur de pierre que du maçon. A l'extérieur, les murs, moulurés à la base et ornés de lésènes, sont soigneusement appareillés par lits horizontaux jointoyés selon la technique du joint lissé et recoupé. A l'intérieur, on retrouve des bases

moulurées mais aussi des colonnes engagées qui, situées aux quatre angles du narthex, devaient recevoir, à leurs retombées, le arêtes d'une voûte. Les enduits muraux conservés par endroits sont couverts de graffitis incisés. On distingue dès à présent : des visages, un cavalier, un poisson, un oiseau, des étoiles et les tracés au compas.

Le Ministère des Travaux Publics a pris en charge l'aménagement d'une crypte archéologique qui englobe la presque totalité de l'avant-corps remarquablement conservé et la première travée de la nef centrale. En outre, des éléments-clés de la construction resteront visibles dans quatre puits vitrés aménagés indépendamment de la crypte.

Fait important pour l'histoire des origines de Bruxelles, il est acquis qu'une nécropole a précédé l'édifice de la première phase romane. Deux datations C¹⁴, effectuées sur des inhumations perturbées par les fondations des murs de la nef, nous situent d'une part, entre la fin du VIIIe et la fin du IXe et d'autre part, dans la seconde moitié du Xe jusqu'au début du XIe siècle. Aucune trace d'un éventuel bâtiment, en dur ou en bois, à mettre en rapport avec cette nécropole, n'a été découvert jusqu'à présent dans un sous-sol profondément bouleversé par d'innombrables sépultures.

Les fouilles se poursuivront lors de la phase de restauration du chœur.

H. DE WITTE & K. DE GROOTE

Stadsarcheologisch onderzoek te Brugge (W.-VI.)

De Stedelijke Archeologische Dienst Brugge voerde in de loop van 1989 drie opgravingen uit en deed uitgebreide en kleinere controles op een 5-tal bouwwerven.

Tussen december 1988 en mei 1989 werden op de site "Parijse Hallen", tussen Zilverstraat, Korte Zilverstraat en Kleine Sint-Amandsstraat, archeologische controles uitgevoerd n.a.v. de bouw van een nieuw hotel met parkeergarage. Een 7-tal laat-middeleeuwse en post-middeleeuwse stenen mest- en beerputten werden op hun inhoud onderzocht, terwijl ook de stratigrafie van het terrein via een tweetal proefsleufjes de nodige aandacht kreeg. Boven het pleistoceen zand (op + 5,20m à 5,70m T.A.W.) lag een pakket grijs zand met onderaan spitsporen. Daarop kwam een ca 2m dikke humeuze laag, overwegend bestaande uit elkaar doorsnijdende mestlagen en -kuilen. Het opwerpen van deze laag kan aan de hand van de vondsten (o.m. Brunssum-Schinveld met rode beschildering, Andenne, Paffrath, hoogversierd aardewerk, reducerend gebakken aardewerk e.a.) in de eerste helft van de 13de eeuw geplaatst worden. De 70cm dikke laat-middeleeuwse afval laag daarboven bevatte grote hoeveelheden aardewerk, en vooral dan nog (overwegend Siegburg-)steengoed (ca 90%). Hetzelfde beeld

leverde de inhoud van put F op. We sneden hier hoogstwaarschijnlijk de afvalhoop aan van een aardewerk (steengoed?-)handelaar. Een groot aantal van de steengoed-objecten vertoont duidelijke onvolkomenheden en misbakkingen.

Op een bouwterrein op de hoek van de Wollestraat en de Karthuizerinnenstraat konden eind januari - begin februari 1989 twee gemetselde beerputten onderzocht worden, nl. één laat-middeleeuwse (14de eeuw) en een post-middeleeuwse (17de-18de eeuw). Het pleistoceen zand bevond zich op + 5,40m T.A.W.).

Naar aanleiding van grondwerken voor de aanleg van een tuin bij het nieuwe Medici-hotel langs de Potterierei (site Potterierei-Schipperskapel), kon de stratigrafische opbouw van het terrein nogmaals gecontroleerd worden. Opnieuw werd het pottenbakkersafval teruggevonden op een dun kleilaagje, afgezet door zoet water, en dit op uitgeoogd pleistoceen zand.

In de maand mei 1989 werden de graafwerken op een bouwterrein aan 't Zand van nabij gevolgd. Hier konden enkele opmerkelijke waarnemingen gedaan worden. Het onderzochte perceel bevindt zich op de zandrug Beursplein - Zand - Steenstraat, een tiental meter van de overwelfde Smedenrei, die deze zandrug doorsnijdt en zo een verbinding vormt tussen de Westmeersdepressie en de Lane. Op het terrein werd een omgekeerde stratigrafie vastgesteld. Vanaf ongeveer - 1,20m tot - 1,85m onder straatniveau werd een band quasi ongestoord (maar wel verplaatst) geel zand waargenomen, die rust op een pakket heterogeen grijsbruin zand dat gaat tot - 3m onder straatniveau. Dit pakket rust op het pleistoceen zand. De absolute hoogte hiervan is + 6,60m T.A.W.. Het grijsbruine pakket bevat maar weinig (klein) schervenmateriaal dat in de hoge middeleeuwen (10de-12de eeuw) mag gedateerd worden. De omgekeerde stratigrafie wijst er op dat het terrein werd opgehoogd met de grond die uitgegraven werd bij de aanleg van de Smedenrei.

In december 1989 werd bij het boren van een pompput in de brouwerij De Halve Maan (vroeger 't Hamerken) een bakstenen waterput aangetroffen. Deze werd op zijn inhoud onderzocht en bleek slechts een gering aantal post-middeleeuwse vondsten te bevatten.

N.a.v. verbouwingswerken achteraan de delicatessenzaak Deldycke in de Wollestraat werd van begin maart tot begin mei 1989 een kleine opgraving uitgevoerd. Bedoeling was beter inzicht te krijgen in de oorsprong van de Kraanrei, die nu trouwens grotendeels overwelfd is. Uit het onderzoek is gebleken dat de Reie oorspronkelijk in een brede depressie met schuin aflopende hellingen liep, en niet werd gegraven. In de loop der eeuwen, waarschijnlijk reeds vanaf de 9de eeuw bij de aanleg van de eerste Brugse versterking, werd de Reie gekanaliseerd en voortdurend versmald.

In oktober en november 1989 werd op een binnenkoer tussen de gebouwen van Het Brugse Vrije en het pand Hoogstraat 4, dat door de Paribas-bank zal gerestaureerd worden, een proefonderzoek uitgevoerd. Direkte aanleiding tot de

opgraving was het voorziene verlagen van een deel van die binnenkoer met 2 meter. Meteen kon gecontroleerd worden of de Groene Rei, die gedeeltelijk de afgrenzing van de Burg vormt, van natuurlijke oorsprong is, dan wel een gegraven kanaal. De schuin aflopende hellingen, met duidelijke sporen van rietbegroeiing op de top van het pleistoceen zand, wijzen duidelijk op een natuurlijke situatie. Deze hellingen werden opgehoogd en min of meer vlak gezet op de overgang van de 12de naar de 13de eeuw. Dit blijkt uit een humeus pakket, overwegend bestaande uit mest, van ongeveer 2m dikte. De eerste bewoningsporen op die plaats bestaan uit baksteenconstructies van een gebouw dat in de 15de eeuw werd opgetrokken, en dat mag beschouwd worden als een onderdeel van het gebouwencomplex van het Brugse Vrije.

In de maanden juni, juli, augustus en september 1989 werd de opgraving op de site Burghotel afgewerkt (zie *Arch. Med.* 11, 1988, 61-64, 12, 1989, 49-51). Met vooral zeer veel materiële hulp van de bouwheer (N.V. Burghotel) en de Brugse Algemene Bouwonderneming werd het resterende gedeelte van het romaanse koor van de Sint-Donaaskerk, tussen de reeds opgegraven koorabsis en de oostelijke koormuur van de 'Karolingische' Sint-Donaaskerk, opgegraven. Betreffende grondplan en constructie van de romaanse kerk werden geen nieuwe belangrijke gegevens meer achterhaald.

Onderzoek van de ruimtes tussen de romaanse koorfunderingen echter leverde heel wat nieuwe gegevens op betreffende de historiek van de Brugse burcht. De gracht die we in vorige kroniek *Arch. Med.* als eerste burchtgracht vermeldden blijkt pas tot de tweede fase van de Brugse versterking te behoren. De aarden burcht kende twee ontwikkelingsfasen, telkens bestaande uit een aarden wal met gracht aan de buitenzijde. De tweede wal overdekte zowel de eerste wal als de eerste gracht. De aardewerkvondsten wijzen voor de twee fasen op een datering in de eerste helft van de 9de eeuw en de tweede helft van de 9de eeuw. Toekomstig C¹⁴-onderzoek en dendrochronologisch onderzoek van de overvloedige houtresten die in de twee walfasen werden aangetroffen, kunnen wellicht deze vooropgestelde dateringen scherper stellen. De datering voor de derde burchtfase (de definitieve stenen burcht) en voor de bouw van de eerste stenen Sint-Donaaskerk met bijhorend kapittelklooster mag behouden worden onder Arnulf I (918-964).

De integratiewerken van de restanten van de 10-de eeuwse burchtmuur, van de 10-de eeuwse oostmuur van de 'Karolingische' centraalbouw, van een deel van de 10-de eeuwse oostmuur van het kapittelklooster van Sint-Donaas en van het volledige romaanse (laat 12-de eeuwse) koor van de Sint-Donaaskerk zijn volop aan de gang. Deze zullen ongeveer vanaf maart 1991 voor het publiek toegankelijk zijn in het in aanbouw zijnde Burghotel. In deze constructieresten wordt een permanent archeologisch sitemuseum uitgebouwd. De archeologische en historische resultaten van dit onderzoek zullen op dat ogenblik ook toegankelijk

zijn via een publikatie in de reeks *Archeo-Brugge* (deel 2).

PH. CROMBÉ

Stadsarcheologisch onderzoek te Ronse (O-VI.)

Bij systematische bouwverfcontroles konden 2 vindplaatsen aan een kort bodemonderzoek onderworpen worden.

Bij slopingswerken op de Square Albert, gelegen tussen de St.-Hermes en de St.-Martinuskerk, kwamen een aantal diepe afvalkuilen en een tweetal brede en ondiepe uitgravingen aan het licht. Alhoewel alle sporen uit de late-Middeleeuwen dateren, werd er in de diverse vullingen een relatief grote hoeveelheid oudere archeologica gerecupereerd. Naast enkele Gallo-Romeinse scherven omvat het vondstenmateriaal aardewerkfragmenten uit de vroege en volle Middeleeuwen. Enkele strak uitstaande randfragmenten in handgevormd aardewerk zijn vermoedelijk van Merovingische (7de-8ste E.) makelij. Het 10de-12de eeuwse vaatwerk kenmerkt zich door het gebruik van verbrijzelde kalksteen als verschraling. Het ingezamelde dierlijk botmateriaal werd door A. Eryvynck grotendeels als consumptieafval (varken, schaap, geit en rund) geïdentificeerd.

In augustus deed zich de gelegenheid voor een steekproef te verrichten op een bouwverf in de Peperstraat, gelegen aan de rand van de vroegere "Vrijheid", de vierde wijk van het middeleeuwse Ronse. Hierbij werden diverse aanwijzingen (ijzerslakken, verbrande leem- en houtskoolvlekken) voor het bestaan van een laat-middeleeuwse ambachtelijke sektor aangetroffen. Bijzonder interessant was de ontdekking van een vrijwel intacte pottenbakkersoven van het liggende type, wellicht te dateren in de 14de eeuw. Het betreft een ingegraven rechthoekige oven van ca 1,60m op 0,70m (diepte 0,60m) afgedekt d.m.v. een koepelvormige structuur opgebouwd uit op elkaar liggende kleirollen. De oveninhoud omvatte voornamelijk grote kruiken met korte cilindervormige hals en uitgeknepen standring, en slechts enkele kookpotten en schalen, gebakken in reducerende atmosfeer.

A. STROOBANTS

Recuperatie van bodemvondsten te Dendermonde (O-VI.)

Gedurende 1989 werd er te Dendermonde geen archeologisch onderzoek georganiseerd. Wel kon op een bescheiden manier gestart worden met de bestudering van een gedeelte van het inmiddels verzamelde materiaal. In het kader van de normale museumactiviteiten werd ook begonnen met het aanleggen van

steekkaarten, waarop particuliere vondstmeldingen op een systematische manier voor verder onderzoek zullen genoteerd en gedocumenteerd worden. We hebben de voorbije jaren immers dienen vast te stellen dat allerlei personen, die over meer tijd beschikken, op legale (werfcontroles, onderzoek van opgespoten materiaal) en illegale wijze (metaaldetectoren, sluikopgravingen) interessante vondsten verzamelen. Meestal verdwijnen ze in privé-verzamelingen, soms worden ze doorverkocht en in uitzonderlijke gevallen komen ze ook wel eens in een museum terecht. Via contacten met dergelijke verzamelaars hopen we in de toekomst ons toch zo goed mogelijk te documenteren over het aldus verzamelde materiaal, en er eventueel in te slagen de sluikopgravingen zoveel mogelijk te beperken.

Via één van deze gedeeltelijk bekeerde verzamelaars, kon dit jaar voor de Stedelijke Musea een verzameling bodemvondsten gratis verworven worden. Hun herkomst vormt een mooie illustratie van de gebruikte verzamelmethodes. Een belangrijke verzameling is herkomstig uit de collectorenwerken in de Kerkstraat (1982-83) en bevat materiaal (metaal, glas, ceramiek, pijpen) uit de periode 14de tot 18de eeuw, herkomstig uit de overwelfde Kerkgracht. Onderzoek van oude opgespoten terreinen resulteerde in een kleine collectie beenderen en vstanden. Uit de pas gedempte Dendermonding kwamen 15 dubbele benen kammen (ca 16de-18de eeuw). Contacten met een bouwvakker leverde de inhoud op van een beer- of afvalput in de verkaveling Hof ter Brempt. Hierbij, naast het geglazuurde rood aardewerk, ook heel wat glas en metaal (gespen, kookpotten, jetons, messen, vingerhoeden, beslagwerk, enz.) globaal te dateren uit de 16de en 17de eeuw. Een illegale opgraving in een aanpalend perceel leverde een bijna intact bewaard gebleven kruik van steengoed op. Met dankbare doch gemengde gevoelens worden al deze giften aanvaard, niet zonder er de schenkers op te wijzen dat ze hun energie beter ten dienste stellen van legale opgravingen, die ook interessant en spannend kunnen zijn en in elk geval meer gegevens opleveren dan enkele losse vondsten.

E. BORREMANS

Stadsarcheologisch onderzoek in Geraardsbergen (O.-VI.)

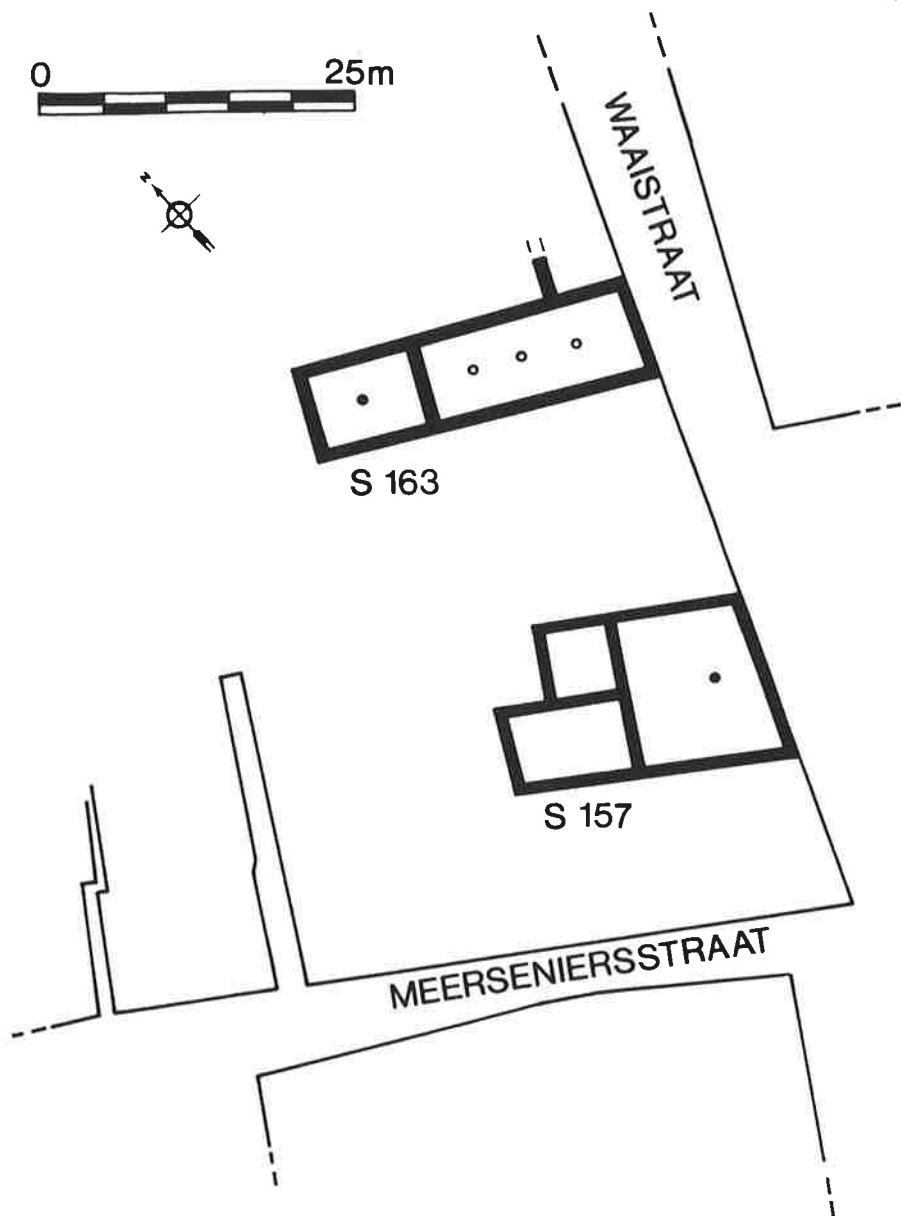
Er werd verder gewerkt in de tuin van het Volkshuis, aan een weg bekend als Inghelant straetkin (14de E.), Impasse Kina (18de E.), Fort (beluik) van de Steenstraat (19de E.). Eind '87 legden we er op 4,50m diepte een zware constructie in veldsteen bloot. Om er meer over te weten trokken we haaks op die muur en aan de binnenkant van het gebouw een nieuwe sleuf. Instortingen en grondverzakkingen noopten ons over te gaan op een groter vierkant van 6x6m. De stratigrafie en de eraan gekoppelde resultaten kunnen als volgt worden

omschreven. Op 45cm diepte lag een cementen vloer (1m x 1m) met ingetekende tegels, mogelijk de verharding voor een W.C.-ton (?). Op 125cm diepte troffen we een 8cm dikke kalklaag aan, afkomstig van een tegelvloer. Tegels zelf werden niet gevonden; wel stelden we vast dat de vloer met een houten plint was afgezet. De kalklaag lag op een laag van aangestampte klei. Op een diepte van 153cm troffen we een 8cm dikke zwarte woonlaag aan gelegen boven een rood gekleurde nivelleringslaag, waarin puin van verbrande leemwanden (15cm dik). De laag omvatte rood en grijs aardewerk naast import uit Raeren en Siegburg. Eronder lag een nivelleringspakket van zwarte grond (- 166cm tot - 196cm) en een kleiige verharding (tot - 206cm). Hier lag opnieuw een woonniveau (d. 4cm) boven een kleilaagje (d. 6cm) en een nivelleringslaag van zwarte grond (tot - 251cm). Op deze diepte werden constructiesporen aangetroffen. Het gaat om de haakse hoek van een afgebrand huis in leemwerk (afm. N-Z : l. 180cm-br. 12cm/ O-W : l. 224cm-br. 12cm). De noord-zuid verlopende muur was versterkt met paaltjes met een doorsnede van 8 cm, waarvan twee aan het begin van de hoek; deze laatste had een steunvoet in klei van 30 cm². Tussen 266cm en 311cm diepte lag een zwarte humeuze laag, waarin nu ook importaardewerk uit Langerwehe en Andenne werd aangetroffen. Op de laatste diepte werd waarschijnlijk de moederbodem bereikt, althans in een deel van de werkput; de noordelijke helft vertoont nog een donker gekleurd spoor dat O-W rechtlijnig begrensd wordt. Het onderzoek wordt verder gezet. Drie munten gevonden tussen 250cm en 311cm diepte werden geïdentificeerd als twee dubbele mijten van Lodewijk van Nevers (1322-1346) en een sterling van Robrecht van Béthune (1305-1322).

M.C. LALEMAN & P. RAVESCHOT
Stadsarcheologisch onderzoek te Gent (O.-VI.)

Het stadsarcheologisch onderzoek van 1989 omvatte vijfendertig interventies, gaande van prospecties, werfcontroles en steekproeven tot systematisch bodem- en muurwerkonderzoek.

Een grootscheepse opgravingscampagne aan de Schepenhuisstraat werd georganiseerd in samenwerking met de Gentse Vereniging voor Stadsarcheologie. De oudste middeleeuwse lagen *in situ* bevatten onder andere roodbeschilderd aardewerk van vermoedelijk Noordfranse origine, te dateren tussen de 9de en de 11de eeuw. Het terrein werd in de loop van de 13de eeuw meer dan 2 m opgehoogd. Enkele sporen wijzen op metaalbewerking in deze periode; ook voor de jongere tijden zijn er verschillende aanwijzingen voor dergelijke activiteiten. De oudste tastbare constructies kwamen tot stand na de ophoging en waren opgetrokken met baksteen van groot formaat. De drie gebouwen aan de straat-

Gent : Grondplan van twee middeleeuwse huizen, Vrijdagmarkt 9 (S157) en Waaistraat 1 (S163) (tekening Stad Gent, D.M.S.A.)

kant werden in de loop der tijden verschillende malen verbouwd en aangepast. Op het achterliggende erf werden meerdere beerputten uit diverse periodes aangesneden. Eén ervan bevatte opvallend rijk materiaal uit de 17de-18de eeuw. In een te slopen pand, Waaistraat 1, werd een kleinere opgraving, uitgevoerd samen met de Heemkundige Vereniging De Gonde uit Melle, gecombineerd met een uitgebreid muurwerkonderzoek. De kern van dit gebouw bestaat uit een natuurstenen middeleeuwse constructie, waarvan de muurfunderingen kuilen uit het einde van de 12de of het begin van de 13de eeuw doorsnijden.

Daarnaast werden nog over een vijfentwintigtal andere Stenen nieuwe gegevens verzameld. Belangrijk vooral was het Steen 'De Witte Moor', Hoogpoort 60, omdat daar de ontwikkeling uit een geïsoleerde vierkantstructuur kon gevolgd worden.

Bij werfcontroles aan de Jan Breydelstraat konden over de middeleeuwse stadsgracht, de Houtlei, nieuwe gegevens ingewonnen worden. Op de rand van de gracht stond nog een muurrest in Doornikse kalksteen, die als walmuur kan geïnterpreteerd worden. Een houten grachtbeschoeiing wees aan dat reeds vrij vroeg een gedeelte van de gracht opnieuw werd ingepalmd. Wegenwerken bij Sint-Jacobs brachten muurresten in Doornikse kalksteen aan het licht, die wellicht behoorden tot de brug (en/of de stadspoort) over de thans gedempte Ottogracht.

Ook in en bij een vijftal religieuze bouwwerken van middeleeuwse origine werd het onderzoek verdergezet. Steekproeven in het Vleeshuis, Groentenmarkt, leverden enkele belangrijke gegevens op over de belendende panden. Een wenteltrap in de Speldenstraat is mogelijk een relict van een laat-middeleeuwse traptoren.

Tenslotte dienen voor 1989 nog enkele studieprojecten vermeld te worden. De volledige inhoud van een beerput uit Oudburg 21 (17de-18de eeuw) werd door verschillende gespecialiseerde vorsers bestudeerd en gepubliceerd. B. Hillewaert deed een onderzoek naar het laat-middeleeuwse importaardewerk in Gent.

De studie *Inleiding tot de studie van de woonhuizen in Gent. Periode 1100-1200. De kelders*, van M.C. Laleman en P. Raveschot werd bekroond door de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Over het Hof van Ryhove, Onderstraat, waar sedert 1978 herhaaldelijk bodemen muurwerkonderzoek uitgevoerd werd, is een monografie in voorbereiding.

T. OOST

Stadsarcheologisch onderzoek in Antwerpen (Antw.)

Ondanks de hoofdbezigheid, namelijk de opgravingen in de kathedraal, kon door de Afdeling Opgravingen nog op andere plaatsen in de stad archeologisch onderzoek worden verricht. Op zestien werven werden graafwerken gecontroleerd, waar nodig vervolledigd met een opgraving. Op zeven andere plaatsen werden afbraakwerven gevolgd of vondsten gemeld. De belangrijkste onderzochte sites zijn de volgende.

Aan de Pelgrimstraat 11 konden de vondsten worden gecontroleerd die uit een laat-middeleeuwse bakstenen waterput kwamen. Deze waterput, met onderaan een houten ton, is één van de zeldzame voorbeelden van dit type in Antwerpen ontdekt.

Aan de Hoogstraat 27-31 kwam bij graafwerken een volgestorte waterput vrij. De binnenwand bestond uit regelmatige blokken witte natuursteen, terwijl de buitenmantel van baksteen was. Onderaan de put konden vele voorwerpen uit de 16de en 17de eeuw worden gerecupereerd.

Aan de Bredestraat 4 kon, in samenwerking met de Antwerpse Vereniging voor Bodem- en Grotonderzoek, een stortlaag worden onderzocht. Deze bevatte overwegend 19de eeuws aardewerk gebruikt bij de raffinage van suiker.

Aan de Korte Ridderstraat, dezelfde werf waar twee jaren voordien voor het eerst middeleeuwse pottenbakkersafval werd ontdekt, kon nu de inhoud van een tweetal postmiddeleeuwse afvalputten worden onderzocht. Uit een verkleuring opgemerkt in de wand van de bouwput kwamen enkele scherven handgevormd aardewerk.

Tijdens graafwerken werden menselijke skeletresten vrijgelegd afkomstig van het kerkhofje rond de kapel van de ziekenzusters van het St.-Elisabeth-ziekenhuis.

Vondsten werden gemeld die werden gedaan op de linker Schelde-oever (post-middeleeuwen), Deurne (mesolithicum en late 19de - begin 20ste eeuw) en Wilrijk (post-middeleeuwen).

Archeologische vondsten uit de Kaasstraat en de Suikerrui werden tentoongesteld bij de volledige opening van het nieuwe Etnografisch Museum. Hierover verscheen de brochure "Achter de gevels van het Etnografisch Museum" (Antwerpen, 1989) waarin de resultaten van het archivalisch, het bouwhistorisch en het archeologisch onderzoek werden voorgesteld. Dit veelzijdig onderzoek verrichtten meerdere personen en instellingen ter gelegenheid van de bouw van dit museum aan beide vermelde straten. De Afdeling Opgravingen werkte bovendien nog mee aan andere tentoonstellingen of richtte er zelf in (bv. project Guldenberg, i.s.m. de Antwerpse Vereniging voor Bodem- en Grotonderzoek).

S. DE COCK

Onderzoek in de Mechelse binnenstad (Antw.)

In januari 1989 werd er door de *Archeologische Vereniging "Oud-Mechelen"* in de tuin van de woning Arme Clarenstraat nr. 4 een beperkt archeologisch onderzoek uitgevoerd. De vondsten omvatten blauwgrijs aardewerk, hoogversierd en rood aardewerk en tenslotte proto-steengoed.

In de maanden mei en juni werd er in de hof van het huis gelegen Straatje zonder Einde nr. 5 een uitgebreide opgraving ondernomen. Bij de vondsten zijn vooral te vermelden : blauwgrijs vaatwerk, hoogversierd en rood aardewerk, proto-steengoed, Schinveld-Brunssum, Langerwehe, Andenne en Scarborough.

M. SWINNEN

Stadsarcheologie in Mechelen (Antw.)

1. Het onderzoek van de *Mechelse Vereniging voor Archeologie* in de Kateljnestraat werd verder gezet. De oude structuur van huis nr.31 *De Wereld* kon grotendeels gereconstrueerd worden.

In *De Koning van Engeland* (nr.33) werden op de scheiding van voor- en achterkamer (beide thans op hetzelfde niveau) en rechts van een vroeger centraal gelegen haard, de sporen gevonden van een stenen trap die oorspronkelijk naar een neerkamer leidde. In deze vroegere neerkamer kwamen twee enorme tegenover elkaar geplaatste haarden aan het licht, waarvan de chronologie op dit ogenblik nog niet geheel duidelijk is. Wel kon bij dit onderzoek worden aangetoond dat in de 15de en 16de eeuw de achterliggende terreinen 1,20m lager lagen dan tegenwoordig en daardoor rechtstreeks vanuit de neerkamer toegankelijk waren.

Eenzelfde indeling vertoonde ook het huis *Het Klein Hoefijzer* (nr.35). Daar was de structuur met voorplaats en op- en neerkamer nog intact bewaard. In de neerkamer werd tegen de noordmuur de oorspronkelijke haard teruggevonden en in de zuidwestelijke hoek bevond zich een opmerkelijk kleine, gemetselde (water)put. Merkwaardig was de aanwezigheid van een grote hoeveelheid gezaagd hertshoorn (halffabrikaat) die vermoedelijk gebruikt werd voor de vervaardiging van mesheften.

Omdat uit historisch onderzoek gebleken was dat deze woningen ook achterhuizen hadden, werd het onderzoek uitgebreid naar de achterliggende percelen waar, voor de afbraak van daar gelegen huizen, in één ervan een prachtig beschilderd plafond werd aangetroffen. De op de moerbalken en roostering aangebrachte motieven van vogels, bloemen en vruchten zijn te dateren omstreeks de eerste helft van de 16de eeuw.

Na de afbraakwerken werd in één van de kamers een haard gevonden, die verscheidene malen verbouwd werd. Onder het oudste niveau werd een aantal recipiënten in blauwgrijs aardewerk aangetroffen, die daar blijkbaar intentioneel waren aangebracht. Vlak naast deze haard en net buiten de woning bevond zich een beerput, die vermoedelijk dateert uit de 15de eeuw en eveneens herhaaldelijk verbouwd was. Tot de meest opvallende vondsten in deze put behoren een aantal teksttegels van omstreeks 1500.

2. In juni 1989 startte in opdracht van de stad Mechelen een systematisch onderzoek naar de resten van de verdwenen *Portiunculakapel* aan het koor van de voormalige Minderbroederskerk. Dergelijke kapel werd vanaf de 14de eeuw als bedevaartkapel aan bijna alle Minderbroederskerken toegevoegd in navolging van de kapel van de Monte Subassio (Assisi), die in het begin van de 13de eeuw door Franciscus van Assisi als meditatieplaats werd uitgekozen.

Voor zover bekend, werd de eerste Portiunculakapel in Mechelen opgetrokken samen met de vroeg-17de eeuwse kerk (1606-1610). Funderingsresten van deze kapel waren nog gedeeltelijk bewaard gebleven. Zij bestonden uit een mengsel van baksteenpuin en kalkmortel en de voet ervan bevond zich ruim 1,70m onder het huidig looppniveau. Deze kleine kapel had een grondplan met 5 zijden van een regelmatige achthoek en sloot met een wolfsdak aan bij het koor van de kerk. Ze was enkel via de kerk toegankelijk.

In 1750 werd de kapel, na ingrijpende verbouwingen van de kerk, vervangen door een grotere met zeshoekig grondplan en met een puntdak. De funderingen werden voor de helft gegoten (mengsel van baksteenpuin en kalkmortel) en gedeeltelijk gemetseld. Van een maximumbreedte van 1,60m versmalde deze fundering trapvormig tot de uiteindelijke muurdikte van 84cm. Vier van de zes binnenhoeken van de kapel waren opgevuld, zodat ze aan de binnenzijde de indruk van een twaalfhoek (tienhoek) gaf.

Binnen het grondvlak van de kapel van 1606 werden, tegen het koor van de kerk, twee gewelfconstructies aangetroffen, van elkaar gescheiden door een ca 40cm dikke muur in baksteen. Beide constructies lopen tenminste 4m door in de richting van de kerk en moeten zich bijgevolg gedeeltelijk onder het koor van de kerk uitstrekken. Op een diepte van 2m bevindt zich een vloerniveau in gebroken dakpannen op een laag kalkmortel. De maximale hoogte van het gewelf (binnenwerks) bedraagt daardoor ongeveer 1,06m. Onder het vloerniveau bevindt zich een grijs en groen gevlekte sliblaag van 35cm dikte, waarin opvallend veel blauwgrijs aardewerk, proto-steengoed en steengoed uit Schinveld-Brunssum voorkomt. De gewelfconstructies dateren vermoedelijk uit de 14de eeuw. Hun functie staat echter nog niet 100% vast, vooral omdat er gedeeltelijk in en gedeeltelijk buiten de gewelven begravingen voorkomen boven de dakpanvloer.

D. VAN EENHOOGHE

Het "Huis Schott" te Brussel (Brab.)

Op de hoek van de Eik- en de Villersstraat bevindt zich een kleine woning (Eikstraat, nr. 27) die ooit nog toebehoorde aan de kunstschilder Ph. Schott, en recent in het bezit kwam van de Koning Boudewijnstichting, die er een aantal burelen zal in onderbrengen.

Daar het door de architecten uitgevoerde vooronderzoek belangrijke vragen openliet of onbevredigende antwoorden had opgeleverd, werd de afdeling *Archeologie* van het *Bestuur voor Monumenten en Landschappen* aangezocht om via een archeologisch onderzoek de ontbrekende gegevens aan te brengen.

Een eerste resultaat was de conclusie dat, in tegenstelling tot vroegere meningen, het bestaande gebouw pas op het einde van de 17de eeuw werd opgericht, en geen elementen uit vroegere perioden omvatte.

Nochtans werden tijdens het onderzoek wel sporen aangetroffen van twee vroegere bebouwingen. Tot de eerste periode behoren zeer fragmentaire resten van een vloerniveau (o.a. een hardvloer), en een slechts gedeeltelijk bewaard gebleven citerne met tongewelf. Het schaarse ceramisch materiaal dateert deze woning ten vroegste in de 13de eeuw.

Tot de tweede bewoningsfase behoren een in de vroegere citerne aangelegde beerput, en, in de kelderverdieping, een bakstenen vloer en muurresten die wijzen op de aanwezigheid van een traptoren en een ruime kelder die echter door tussenmuren in kleinere ruimtes was opgedeeld. Achteraan het gebouw bevond zich een uitgebouwde latrine. Het archeologisch materiaal dateert deze tweede fase in het midden van de 14de eeuw. In de 16de-17de eeuw gebeurden nog enkele wijzigingen. Het huis werd hoogstwaarschijnlijk vernield in 1695, tijdens het "bombardement van Brussel", en kort daarop volledig heropgericht.

P. BONENFANT & M. LE BON

Les découvertes de la Rue de la Bourse à Bruxelles (Brab.)

Ce ne fut pas un concours exceptionnel de circonstances mais un lent travail de recherches de l'équipe du Professeur Bonenfant qui permit de découvrir le chœur de l'église des Récollets. Lorsqu'elle eut appris que la Ville de Bruxelles refaisait la voirie tout autour du bâtiment de la Bourse, l'équipe suivit les travaux depuis la rue Maus. En effet, l'église du couvent des Frères Mineurs se situait dans les parages mais n'avait-elle pas été complètement détruite par les travaux de la Bourse? Le 4 juin 1988, rue de la Bourse, les substructures d'un ancien mur apparurent enfin aux archéologues. Orienté Nord-Sud, très épais, il était doté de deux contreforts.

Poursuivant leurs recherches en suivant les lourds engins de la ville, le choeur de l'église des Frères Mineurs (ou Récollets) fut retrouvé quelques jours plus tard.

Construite en 1238, de grande importance pour Bruxelles (deux ducs de Brabant et de nombreux notables y furent enterrés), cette église fut détruite durant la guerre des religions (1583) - reconstruite aussitôt après par les archiducs Albert et Isabelle, elle subit une seconde destruction lors du bombardement de la Grand-Place en 1695 par l'armée française du Maréchal de Villeroy. Maximilien-Emmanuel, électeur de Bavière, s'empessa de veiller à sa reconstruction (1696-1699) et un siècle après, la révolution française l'anéantit définitivement.

L'église une fois rasée, son emplacement servit alors à l'aménagement d'un marché, le marché au Beurre, qui fonctionna jusqu'à la construction de la Bourse en 1870 -soit +/- 70 ans. Le marché au Beurre n'était fait que de constructions légères sans cave ni sous-sol, ce qui permit la sauvegarde et la conservation des murs et des caveaux du choeur de l'église. Celui-ci dut sa seconde chance de survie à l'architecte Suys qui, au dernier moment, fit pivoter son bâtiment (la Bourse) qu'il présenta face au Boulevard et non pas le long du Boulevard.

Les travaux furent poursuivis durant tout l'été par une équipe d'archéologues (dirigée par le Professeur Bonenfant et M. Le Bon) - Devant l'importance des vestiges, la Ville de Bruxelles décida d'en assurer la conservation par un musée de site, le premier dans la capitale.

D'ores et déjà, on peut lire dans le trottoir, le dessin de l'abside de l'église, ainsi que les murs découverts qui ne seront plus visibles dans le musée.

Au centre du choeur, au milieu de caveaux datant des XVe-XVIe et XVIIe siècles, est apparu un caveau funéraire de moellons bien appareillés - peints en rouge. Ce caveau était d'une dimension de 2,20m sur 2m.

D'après les anciens textes, à cet emplacement c'est-à-dire au centre du choeur, fut inhumé, à sa demande expresse, Jean 1er, duc de Brabant et de Lotharingie, vainqueur de la bataille de Woeringen et mort dans un tournoi en 1294.

Ce caveau funéraire fut remblayé et ses moellons servirent à monter de gros piliers qui devaient supporter un lourd monument. Après la destruction par les Gueux, Albert et Isabelle refirent un monument à la mémoire de Jean 1er (1620). Il était garni d'une lame de cuivre dont le dessin nous est restitué par les textes anciens.

Le musée de site comprend plusieurs salles où seront présentées des cartes et des maquettes dans les contextes géographiques et historiques du Bruxelles ancien. Au-delà du choeur et de ses caveaux, une dernière salle exposera les différentes céramiques trouvées dans les décombres ainsi que le résultat des analyses de laboratoire, inhérentes à toute fouille. L'enveloppe extérieure du

musée est déjà terminée, bientôt une verrière surplombant le chœur permettra aux passants de voir les vestiges.

Y. HOLLEVOET (Aspirant N.F.W.O.)

Waarnemingen en vondsten in de middenkust (W.-VI.)

In de loop van 1988 en 1989 werden in het poldergebied ten noordwesten van Brugge een aantal nieuwe waarnemingen verricht naar aanleiding van verschillende graafwerken.

Tijdens het jaar 1988 werden de herverkavelingswerken in het ruilverkavelingsgebied Houtave verder gevolgd. Hierbij kwam de nadruk vooral te liggen op de egalisatie van talrijke nieuwe kavels, waarvan de meeste gekenmerkt werden door de aanwezigheid van heel wat terreinoneffenheden veroorzaakt door de vroegere veenwinnngen in de streek. Bij deze werken werden ook een aantal laat-middeleeuwse bewoningskernen, doorgaans van het type met walgracht, grotendeels opgeruimd. Als bijzondere vondst vermelden we hier een volkomen geïsoleerde vondst uit Meetkerke, namelijk een puntgaaf rammelaartje in zgn. Andennenaar.

In het voorjaar van 1989 troffen we, bij de uitvoering van herkalibreringswerken aan het Dorpszwin, vlakbij de Vijfwege te Vlissegem, een fragment aan van een hoogversierde kan dat zowel qua baksel, glazuur als versiering grondig verschilt van de lokaal of regionaal vervaardigde stukken en waarvan het herkomstgebied mogelijk in Noordwest-Frankrijk moet gezocht worden (determinatie B.Hillewaert).

Ten westen van de dorpskom van Houtave werd eind juni 1989 overgegaan tot de egalisatie van een weidelandcomplex palend aan de Tempeliershoeve, en gekarakteriseerd door de aanwezigheid van tamelijk uitgesproken niveauverschillen, die getuigen van vroegere veenuitbatingen. Bij deze werken werd langs de Kapellestraat een restant van een kreekkrug afgegraven waarop zich blijkbaar de resten van een volle-middeleeuwse bewoningskern bevonden. Gezien de aard der werken kon men zich slechts beperken tot het inzamelen van enig los schervenmateriaal, onder meer zgn. Andennenaar en vooral gewone gebruiksceramië. Het vondstenmateriaal laat toe de occupatie van de site vooral in de 11de-12de eeuw te situeren; enkele stukken, meer bepaald zgn. Badorfceramië en gegladde waar, zijn kennelijk ouder en mogelijk in verband te brengen met een niet-permanente occupatie van de site vanaf de (late ?) 9de eeuw.

Vlakbij de grens met Stalhille werd tenslotte, tijdens de zomermaanden van 1989, langs de Voetweg, bij het uitdiepen van een poel achter een woonst, heel wat post-middeleeuws schervenmateriaal aangetroffen, dat afkomstig leek te zijn van een puinpakket. De vondsten kunnen overwegend ruim gedateerd worden

in de 17de-18de eeuw en omvatten vooral stukken van melkteilen of schalen in rood aardewerk alsook een fraai fragment van een bord in majolica. Enkele zeldzame laat-middeleeuwse scherfjes wijzen evenwel mogelijk op oudere bewoning. In dit verband valt, ten oosten van de bestaande bebouwing, de aanwezigheid op te merken van een licht opgehoogd, min of meer rechthoekige zone die begrensd wordt door grachten en wellicht te vereenzelvigen is met een verlaten site met walgracht.

Y. HOLLEVOET (Aspirant N.F.W.O.)

Volle-middeleeuwse bewoningssporen te Jabbeke en Zerkegem (gem. Jabbeke) (W.-VI.)

De laatste jaren troffen we bij graafwerken op diverse plaatsen in groot-Jabbeke sporen uit de volle Middeleeuwen aan. Behalve één site gelegen op Zerkegems grondgebied betreft het vindplaatsen gelegen in of direct nabij de Jabbeekse dorpskom.

Op 5/7/'87 werd bij het graven van de funderings sleuven voor een nieuwbouw op de hoek van de Weststraat en de Caverstraat, het tracé van een aarden weg aangesneden. Deze min of meer OW-verlopende zgn. holle weg was tot op ca 1m onder het maaiveld zichtbaar en op verschillende niveaus tekenden zich duidelijk karresporen af. In de vullingspakketten van de weg konden slechts enkele scherven reducerend gebakken ceramiek en een fragmentje roodbeschilderde waar ingezameld worden.

Half november 1988 werden bij het uitgraven van de funderingsputten voor een loods langs de Stationsstraat, benevens een Romeinse kuil enkele jongere kuilen en/of grachten aangesneden die wellicht overwegend in de volle Middeleeuwen thuis hoorden. Jammer genoeg liet de aard der werken niet toe een doorgedreven onderzoek te verrichten en moest men zich beperken tot het inzamelen van los schervenmateriaal; het betrof meer bepaald overwegend fragmenten van gewoon grijs gebruiksaardewerk en een weinig zgn. roodbeschilderde waar. Enkele vondsten zijn ongetwijfeld iets jonger en wijzen mogelijk op een voortzetting van de bewoning tot in de 13de eeuw.

Eind december 1988 bracht men bij graafwerken voor de aanleg van een schaatspiste nabij het Klein Strand, ten oosten van de dorpskern, verschillende kuilen en grachten aan het licht evenals een aantal paalgaten waarvan sommige mogelijk in verband te brengen zijn met een spijker. Op basis van de schaarse ceramiekvondsten - uitsluitend fragmenten van gewoon grijs gebruiksaardewerk - horen de sporen mogelijk nog thuis in het begin van de volle Middeleeuwen. Begin januari 1989 werd tenslotte, in de deelgemeente Zerkegem, een volle-middeleeuwse bewoningskern aangesneden bij de bouw van een woonst langs de

Noordstraat. In de profielen van de funderings sleuven tekenden zich verscheidene (afval-?)kuilen af, alsook een vrij brede en diepe gracht waarvan de plaatselijk zeer humeuze vulling duidelijk in verschillende fasen viel op te splitsen. Verder werd ook een structuur waargenomen met vlakke bodem; de onderste vulling ervan was gekenmerkt door de aanwezigheid van een dik organisch pakket. Het bijzonder schaarse en fragmentaire vondstenmateriaal omvat benevens een brokje van een maalsteen in basaltlava slechts enkele scherven gewoon grijs aardewerk en een fragmentje zgn. roodbeschilderde waar.

Y. HOLLEVOET (Aspirant N.F.W.O.) & B. HILLEWAERT
Middeleeuwse vondsten in het Zeebrugse havengebied (W.-VI.)

Na de zomermaanden werden in de Zeebrugse achterhaven nieuwe graafwerken uitgevoerd. De werken concentreerden zich in de eerste plaats ten oosten van de piekbesnoeiingsinstallatie, op het voormalige grondgebied van Ramskapelle. Aldaar werd een zowat 20ha groot baggerdepot aangelegd ten behoeve van de verdere uitbouw van het reeds gedeeltelijk in gebruik zijnde zuidelijk insteekdok. De bedreigde terreinen betroffen nagenoeg uitsluitend weilanden die doorgaans gekenmerkt werden door de aanwezigheid van tamelijk uitgesproken niveauverschillen. Deze laatste kunnen met vrij grote zekerheid geïnterpreteerd worden als landschappelijke relictten van de eens zo belangrijke veenwinningsactiviteiten. Bij het opwerpen van de perskaden werden een aantal middeleeuwse sites aangesneden die we opnieuw, gezien de aard der werken, nauwelijks hebben kunnen onderzoeken. Op een drietal plaatsen werden archaeologica ingezameld, respectievelijk uit de volle Middeleeuwen, de 13de eeuw en de 15de-16de eeuw, en die waarschijnlijk in verband te brengen zijn met verdwenen bewoningssites; een vierde site gelegen binnen de op te spuiten terreinen was mogelijk van het type met walgracht en leverde vooral schervenmateriaal op uit de 14de eeuw; enkele losse scherven aangetroffen ten zuiden van de vindplaats laten veronderstellen dat vlakbij deze site mogelijk nog een oudere bewoning moet geweest zijn waarvan de restanten misschien achteraf bij het uitvenen grotendeels vernield werden. Een laatste vindplaats leverde slechts baksteengruis op en is dan ook mogelijk in verband te brengen met de baksteenindustrie; de terreinen bevinden zich immers vlakbij het voormalige domein *Ayshove* waar steenbakkerijen gevestigd waren die tussen 1331 en 1416 door en ten behoeve van de stad Brugge uitgebaat werden.

Eind november werd tenslotte een aanvang gemaakt met de uitbreiding van het eerste deel van het zuidelijk insteekdok. Bij het uitbaggeren van de terreinen viel een bewoningssite uit de volle Middeleeuwen ten prooi. De systematische veldkartering van deze vindplaats had heel wat oppervlaktevondsten opgeleverd,

soms in associatie met bovengeploegde donkergrijze tot zwarte verkleuringen; het vondstenmateriaal omvatte, benevens dierenbotten, overwegend gewone gebruiksceramiek van lokale of regionale herkomst, alsook roodbeschilderde waar, al dan niet afkomstig uit het Rijnland, zgn. Paffrath-aardewerk en een weinig zgn. Andenne-ceramiek.

G. JANSSEUNE

Het Groot-Tempelhof te Slijpe (Middelkerke)(W.-VI.)

In de maand augustus werden op het Groot-Tempelhof te Slijpe grondwerken uitgevoerd, waarbij o.m. mechanisch een nieuwe afwateringsgracht werd gegraven naar de walgracht, die rond de hoeve loopt. Tijdens de graafwerken binnen de omwalling en loodrecht op de bestaande walgracht stootte men tegenaan deze laatste op een omgevallen muur bestaande uit moefen. Bij verder onderzoek en opmeting kon worden uitgemaakt dat het een gedeelte betrof van de omheiningsmuur binnen de wal van een op een kaart van 1675 aangeduide mote (landboek, Arch. Nat., Parijs). De grondvesten van de muur waren intact en aan de buitenzijde was de aanzet van een kleine steunbeer nog zichtbaar. De ligging ervan t.o.v. de rand van de huidige walgracht wijst erop dat de gracht in de loop der eeuwen dichtgeslibd is. Het graven van een proefsleuf zou wellicht een beter inzicht kunnen geven in de opbouw van de walgracht en de (grotendeels) verdwenen mote.

J. DE MEULEMEESTER

Het "Hof Inghels", een site met walgracht te Leisele (Alveringem)(W.-VI.)

Het site ligt op zowat 200m ten oosten van de dorpskerk van Leisele. Zijn noordelijke flank bewaart een deel van een gracht, waarin nog water aanwezig is. Het kadaster van Popp en de huidige terreinsituatie maken duidelijk dat het hier oorspronkelijk gaat om een site met walgracht met klassieke 8-vorm. Het opperhof bewaart de gebouwen van een hoeve, die teruggaan tot de tweede helft van de 16de of de eerste helft van de 17de eeuw.

Deze eerste campagne bestond uit het graven van een aantal doorsneden door opper- en neerhof. Volgende fazen kunnen worden aangegeven en dit op basis van hun lokatie binnen het site en/of van hun stratigrafische ligging en/of van het in hun context gevonden ceramisch materiaal. De analyse van dit laatste dient echter nog te worden uitgevoerd, zodat de chronologie hierdoor nog kan gewijzigd worden.

De eerste fase wordt vertegenwoordigd door een U-vormige gracht (ca 2,50m diep en 6m breed), die mogelijk een ouder (enkelvoudig) wooneiland omgorde. De gracht werd aangetroffen onder het huidige neerhofperceel en verloopt in de richting van het opperhof. Het grachtprofiel werd in de doorsneden slechts éénmaal aangetroffen, zodat we geen zekerheid hebben over de vorm van de structuur, die door de gracht werd omsloten. Naar het materiaal in de vulling van de gracht, werd hij opgegeven in de late-Middeleeuwen.

Een tweede fase, vooralsnog zonder stratigrafisch verband met de vorige, wordt ook gekenmerkt door grachtaanleg. Op de scheiding tussen het huidige opper- en neerhofperceel ligt een tweede gracht. Deze ca 8m brede gracht heeft een typisch laat-middeleeuws profiel, namelijk met ondiepe zwak stijgende oevers en extra uitgediept centraal gedeelte (totale diepte ca 1,50m). In tegenstelling met gegevens uit de aangrenzende polderzone waar dergelijke grachten een soepbord-profiel hebben en de centrale uitdieping ongeveer de helft van de gracht uitmaakt, heeft deze gracht slechts een beperkt uitgegraven centraal gedeelte van ca 1m breedte. Alhoewel op de scheiding tussen opper- en neerhof gelegen, heeft deze gracht geen verband met de latere nog bestaande gracht van de 8-vorm, die een ander en dieper profielverloop heeft.

Een derde fase wordt gekenmerkt door de aanleg van het nog herkenbare site met walgracht. Op het voorhof werden geen laat-middeleeuwse sporen aangetroffen. We gaan er voorlopig vanuit dat ze deze later verdwenen met of onder de bouw van de nog bestaande gebouwen uit de 16de/17de eeuw. Op het noordelijk deel van het voorhof werd wel een uit deze periode stammende woonlaag aangetroffen; echter geen gebouwstructuren. Deze laag bleef geruime tijd open; ze omvat een breed gamma van aardewerk, gaande van de 14de tot de 18de eeuw.

Mogelijk werd in de vierde fase, bij de bouw van de 16de eeuwse hoeve, weinig of niets gewijzigd op het voorhof.

In een vijfde fase, bij de bouw van een grote bakstenen stal, werd het voorhof ca 1m opgehoogd, hoofdzakelijk in zijn noordelijke helft.

Op het opperhof, waar in de 19de eeuw een aantal stal- en bijgebouwen een U-vormig patroon vormden, werd centraal een mestvaalt aangetroffen. Deze bleef tot het eind van de occupatie in gebruik en werd pas recent gevuld. Naar de zijde van de woning toe is de wand van de mestvaalt bekleed met vertikaal geplaatste planken, vastgehouden door ingeheide dunne paaltjes. Aan de overzijde, naar het voorhof toe, heeft de mestvaalt een langzaam stijgend oeverprofiel, wat moest toelaten om met de mestkar tot in de vaalt te rijden.

M. EVRARD

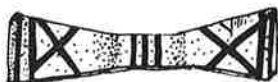
Le site médiéval de Wellin (Lux.)

La campagne de fouilles de 1989 à Wellin a apporté un complément d'informations au sujet du site archéologique constitué par le proche entourage de l'église paroissiale (cf. *Arch.Med. t. 2-11*, 1979 à 1988). Le jardin de la propriété Clarinval, située à l'ouest de cette église, a pu être entièrement exploré.

Deux tombes mérovingiennes de la première moitié du 7e siècle, une féminine et une masculine, sont venues s'ajouter aux 28 déjà connues. Elles marquent la limite occidentale de la nécropole.

Une zone comprenant des restes d'habitations en bois s'étend sur les trois quarts de la surface prospectée et forme un ensemble continu avec les vestiges exhumés dans la propriété voisine. Le nombre de trous de poteaux dépasse 80 et nous pensons pouvoir lier cet habitat à une couche d'occupation qui a livré des tessons de céramique carolingienne, des témoins de l'artisanat de l'os (pointes d'andouillers sciées, poinçon en os) et une fibule ansée symétrique en bronze décorée de traits incisés (fig.). Ce matériel est à rapprocher de celui du dépotoir fouillé en 81-82 et peut ainsi être daté du milieu du 8e siècle.

Le tracé de l'enceinte médiévale (13e s.), comportant une muraille maçonnée et un large fossé parallèle, a pu être complété. Enfin, un bâtiment aux murs épais d'1,50m a été en partie mis au jour. Il pourrait s'agir d'une maison forte contemporaine de l'enceinte. Comme nous n'avons pu en dégager que deux angles et deux côtés (10m de longueur chacun), un sondage sera nécessaire dans le cimetière entourant l'église afin de vérifier s'il s'agit bien d'un bâtiment de forme carrée.

Wellin. Fibule carolingienne. Ech. 1/1.

J.P. WEBER

Le haut fourneau de Marsolle à Mirwart (Lux.)

La campagne 1989 sur le site du haut fourneau de Marsolle à Mirwart s'est révélée être transitoire. Les stages d'initiation mis sur pied, sous l'égide du Service des Fouilles de la Région Wallonne, par la Province de Luxembourg avec le soutien financier de la Fondation Roi Baudouin et de la Loterie Nationale, ont accueilli plus de trente personnes.

Leur travail permit entre autres d'apporter une précision importante et attendue à propos de la roue hydraulique actionnant la soufflerie du haut fourneau. Le négatif d'une poutre horizontale (L. 200cm; section : 15 X 15cm) encastrée dans le sol peut être interprété comme les vestiges d'un "chèvrefier" (en patois régional) servant de chevet au plumard sur lequel se posait un des deux tourillons de l'arbre de couche. La roue devait avoir un diamètre maximum de 250cm et une largeur d'environ 60cm. L'arbre de couche atteignait la respectable longueur de 850cm.

Un autre objectif des récentes recherches fut la localisation des habitations des ouvriers du fourneau : un habitat temporaire d'une trentaine d'années avait été en effet érigé aux alentours de l'appareil réducteur, ne laissant apparaître aucune trace visible au niveau du sol actuel. Seuls un décapage systématique - non envisageable étant donné l'obligation de respecter le caractère boisé du site - ou des sondages de proche en proche pouvaient permettre leur localisation. Cette deuxième solution amena la découverte de deux bâtiments aux abords immédiats du fourneau. L'un d'eux se situe partiellement sous le chemin menant vers Smuid et l'autre à proximité de la halle à charbon de bois, en contre-haut du crassier.

L'étude de cette dernière habitation a été entreprise et a permis d'identifier un bâtiment en pans de bois de 10 x 7m dont subsistent des trous de poteau. Cet édifice a subi un démontage comme en témoigne une couche de démolition composée de pierres et de fragments de briques. Ce démontage a dû permettre la récupération des matériaux encore utilisables (poutres, briques, etc.). Appuyé contre le pignon nord, un dallage horizontal de 300 x 150cm, fait de pierres plates bien assemblées, semble pouvoir être interprété comme une sole de cheminée. L'analyse exhaustive de cette construction est programmée pour l'an prochain. Nous avons également tenté sans succès de localiser un bocard mentionné par les archives. Notre hypothèse s'est révélée être fautive : un bief d'alimentation en eau interprété initialement comme pouvant alimenter ce concasseur est en fait plus récent et lié à l'agriculture, ainsi que l'indique le fait qu'il est creusé dans un important lit de scories. C'est donc sur le tracé du bief de fuite qu'il faut maintenant espérer trouver l'outil recherché. L'endroit supposé a été modifié depuis l'abandon du site : une épaisse couche de scories (env. 140cm)

a dévalé du crassier voisin et s'est solidifiée suite à l'oxydation des eaux de percolation. C'est donc sous cet amas stérile que devrait se trouver le bocard. La poursuite du dégagement du bief de fuite devrait rapidement éclairer le problème.

Quelques travaux complémentaires ont apporté des précisions sur la structure de la halle à charbon de bois et particulièrement sur les dimensions plus restreintes de la baie de la façade nord-sud. Par ailleurs, un drain repéré en 1988 poursuit sa course vers le haut fourneau et pourrait avoir servi à l'alimentation de celui-ci en eau. Hypothèse à vérifier.

M.H. CORBAU

Un atelier du cuir à Marche-en-Famenne (Lux.)

Le remodelage urbanistique d'un vieux quartier de la ville fut l'occasion de la découverte de vestiges de l'artisanat du cuir. Plusieurs installations ont été mises au jour au cours de l'été 1989, derrière les maisons qui bordaient la rive méridionale de la rue des Tanneurs. Le Cercle Historique de Marche-en-Famenne, et plus spécialement J.M. Prémont, assura la fouille de sauvetage. Les profondes excavations opérées pour établir les fondations des nouveaux bâtiments ont dégarni les restes d'infrastructures en bois très bien conservées grâce au milieu marécageux. De courts sondages ont été menés pour compléter les informations.

Trois plates de travail en bois posaient sur le sol argileux, calées par des pierres en calcaire. L'une, en chêne, formée d'une seule planche mesurait 2 x 0,80m et 0,12m d'épaisseur. Les extrémités présentaient un petit rebord réservé dans la pièce de bois. La surface était plane. Une autre, de même facture, de 2,95m de longueur, put être partiellement relevée. D'une troisième installation localisée quelques mètres plus au nord, restait un radier de madriers équarris formant un assemblage quadrangulaire de 2,40m x 1,50m subdivisé par deux traverses.

Une canalisation creusée dans un tronc de pin équipait ces ateliers.

Dans un secteur voisin, les travaux de terrassement ont également rencontré des restes de cuves circulaires de 2m de diamètre. Elles étaient réalisées par un assemblage de planches verticales de 1,30m de longueur, de 0,13/0,14m de largeur et de 0,04m d'épaisseur, et maintenues par un cerclage en bois en forme de quart de rond et encastrées dans une rainure ménagée dans le fond de la cuve en bois.

Les plans de travail étaient bordés de fragments de céramique, d'ossements d'animaux, de chaussures en cours de réalisation et de déchets de cuir.

La céramique recueillie en relation avec les installations en bois situe l'activité

des ateliers à la fin du Moyen Age. Ce vieux quartier, appelé jadis Clichefosse est bien connu pour ses activités artisanales anciennes, et plus particulièrement celles liées aux travaux du cuir. Les découvertes de cet été sont un nouveau témoignage de la vie industrielle de la cité médiévale.

W. CAES

De Kraneveldshoeve te Haacht (Brab.)

Van mei tot september 1989 werd het archeologisch veldonderzoek hervat op de Kraneveldshoeve te Haacht. Deze campagne spitste zich toe op de laat-middeleeuwse woontoren van het *Hof ter Hofstat* (cfr *Arch. Med.* '89) en op een segment van de walgracht ten westen van de toren. Het onderzoek van de walgracht verschaftte ons boeiende informatie over de wal, de toren en haar bewoners. Om organisatorische redenen kan er de volgende jaren geen veldonderzoek meer georganiseerd worden op de Kraneveldshoeve.

Een uitvoerige studie zal de hoeve behandelen in een ruim kader. Historicus B. MINNEN, archeozoöloog A. ERVYNCK, streekhistorici J. VANDESANDE en J. COOLS, architect L. MOELANDTS en archeoloog W. CAES verlenen hieraan hun medewerking. De publikatie ervan wordt verwacht in het najaar (info: J. VANDESANDE, Kloosterbaan 44, 2840 Haacht, tel. 016/602183).

R.M. VAN HEERINGEN

Archeologisch onderzoek in Zeeland (Nl.)

Twee gebeurtenissen in 1989 waren van belang i.v.m. de studie naar de Zeeuwse vroegmiddeleeuwse ronde burchten. In maart werd op het strand van *Domburg* op *Walcheren* in een venige greppel een zilveren toiletgarnituur gevonden. De begeleidende scherven zijn afkomstig van op de draaischijf vervaardigde en hard gebakken Badorfpotten die gedateerd kunnen worden in de tweede helft van de 8ste tot in de 9de eeuw. Het geheel bestaat uit een ringetje waaraan twee voorwerpen van ongelijke lengte hangen. Het grootste zilveren voorwerp is een 12,8cm lange naald of speld met aan de bovenzijde een grote holle zilveren kraal. Het oppervlak van de kraal is versierd met drie, dubbele filigraandraadspiralen. Het tweede, 7,3cm lange zilveren voorwerp is een soort spateltje. Aan een ronde 1,8cm lange steel bevindt zich een uitgesmeed blad met aan het uiteinde een halfkogelvormige holte. Het blad is versierd met rechthoekige stempelindrukken met een maalteken. Literatuurstudie heeft duidelijk gemaakt

dat we te maken hebben met voor wat de naald betreft een artefact dat zonder meer in een Vikingmilieu thuishoort. Het spateltje gaat typologisch terug op de, onder meer uit Merovingische grafvelden bekende, *zeeflepeltjes*. Het garnituur is waarschijnlijk gemaakt in Engeland of mogelijk zelfs in Nederland. Een uitgebreid verslag wordt opgenomen onder de titel "Een zilveren toiletgarnituur uit de Vikingtijd van het strand van Domburg" in: *Walacria*, een kroniek van Walcheren, dl. 3, Middelburg, 1990.

De tweede vermeldenswaardige gebeurtenis betreft een klein noodonderzoek in september tijdens het graven van een bouwput voor een bankgebouw direct ten zuiden van de ronde burcht van *Oostburg*. Voor het eerst konden sporen uit de hoge Middeleeuwen in Oostburg worden opgetekend. Het betreft grote kuilen met nederzettingsafval daterend uit het einde van de 12de/begin 13de eeuw. De sporen behoren tot de oudste fase van de nederzetting die in de middeleeuwen is aangelegd ten zuiden van het (aanvankelijk) onbebouwd gebleven burcht-terrein uit de 9de eeuw.

Een drietal onderzoeken, betreffende de hoge middeleeuwen, vonden plaats in twee dorpen op *Zuid-Beveland* en in een stad op *Schouwen Duiveland*. In *Wemeldinge* werd een noodonderzoek uitgevoerd in verband met de restauratie van de Ned. Herv. Kerk aldaar. Daartoe werd over de gehele lengte van het schip op 20 en 21 juni 1988 een smalle put gegraven tot in de ongeroerde grond. Op 30 januari 1989 kon tot op beperkte diepte in het koor worden gekeken. Op grond van uit de profielen gewonnen informatie kan de archeologische geschiedenis van het terreingedeelte onder het schip van de kerk als volgt worden gereconstrueerd. Na een periode van menselijke activiteit, die globaal te dateren is in de 11de-12de eeuw, op het niveau van het toenmalige maaiveld, werd het terrein opgehoogd met zavel, klei en plaggen. In een tweede fase werd in deze terpachtige ophoging een steil talud aangelegd met een daarbij behorende gracht. Gezien het gevonden aardewerk moet dit in de 11de-12de, hooguit in eerste helft van de 13de eeuw hebben plaatsgevonden. Met vrij grote zekerheid gaat het hier om een tweeperiode vliedberg. De diameter van de hoge berg zal zon'n 30m hebben bedragen.

In een latere fase is de hoge berg geslecht waarna het aldus ontstane hooggelegen oppervlak in gebruik is genomen als begraafplaats. Dit grafveld strekte zich uit tot over de voormalige gracht. Aangezien de torenfundering deze begraafplaats doorsnijdt, dateert het kerkhof van voor de aanleg van de toren (ca 1350). Zoals is gebleken uit het bouwhistorisch onderzoek vormt de toren de oudste steenbouw ter plaatse. Tot zover zijn de bevindingen van het archeologisch onderzoek in overeenstemming met de conclusies van het eerdere historisch onderzoek van Prof.dr. C. Dekker. Dekker veronderstelde reeds de aanwezigheid van een vliedberg onder de kerk. Ook de hoge ouderdom van de begraafplaats wekt geen verbazing daar de kerk van Wemeldinge een van de

oudste van Zuid-Beveland is.

Het door het archeologisch en bouwhistorisch onderzoek opgeworpen probleem is nu wel waar zich de bij de begraafplaats behorende oude kerk bevindt. Dat deze oude kerk aanvankelijk in hout is geweest en dat in een smalle profielsleuf deze moeilijk kan worden aangetoond hoeft geen betoog. Maar dat echter geen enkel spoor van een steenbouwfase ouder dan de huidige toren is aangetroffen, is merkwaardig. De conclusie moet dan ook luiden dat de oudste kerk van Wemeldinge waarschijnlijk op een andere plaats heeft gestaan.

Een uitvoeriger beschrijving is te vinden in R.M. VAN HEERINGEN, Kort verslag van het archeologisch onderzoek i.v.m. de restauratie van de Ned. Herv. Kerk te Wemeldinge, in D.B.M.HERMANS & J.KAMPHUIS, *De Nederlandse Hervormde Kerk te Wemeldinge in bouwhistorisch perspectief*, Delft, 1989.

Op 28 juni 1989 deed de gelegenheid zich voor om een onderzoek in te stellen aan de zuidzijde van het Dorpsplein te Nisse. De proefsleuf aan het Dorpsplein 28 leverde het volgende resultaat op. Op het subboreale veen met de daarover in de vroege middeleeuwen afgezette gelaagde zavel bevond zich een kunstmatige ophoging van ca 1m. Het humeuze bewoningsniveau op de top van dit terpje bevatte mosselschelpen, botfragmenten, leembrokken en enig aardewerk. De datering zou, met een slag om de arm, tweede helft 12de eeuw kunnen luiden. Het terpje is in het noordoosten vergraven door een in het veen snijdende gracht. De gracht is dichtgegooid met vrij schone klei (met mosselschelpen) en wordt afgedekt door een pakket humeuze lagen met veel leembrokken. Een achter het profiel aangelegd vlak van ca 3x3m leverde naast aardewerk een aantal paalkuilen op. De ceramiek uit dit niveau kan niet veel jonger gedateerd worden dan eerste kwart 13de eeuw.

Als interpretatie kan worden gesteld dat in de tweede helft van de 12de eeuw op de onbedijkte kwelder een terpje werd opgeworpen. Omstreeks 1200 werd een gracht gegraven. Bijna zeker hebben we hier te maken met de gracht om de voor 1196 gestichte kerk. In de typologie van de Zeeuwse landelijke nederzettingen gelden de ringdorpen als de oudste, hetgeen voor Nisse nu langs archeologische weg wordt bevestigd. Blijkbaar kwam het dorp snel tot bloei door de aanleg van de ringdijk die de landtong bij de oude kern van Zuid-Beveland trok, want enkele tientallen jaren later werd de gracht gedempt en het terrein rond de kerk opgehoogd en bebouwd. Of deze ophoging beperkt bleef tot de *riek* rond de kerk of dat tegelijkertijd ook het qua grootte wat *buitennissige* dorpsplein werd aangelegd, valt aan de hand van deze opgravingen uiteraard niet vast te stellen. Feit is wel dat de benaming voor de dorpskom van Nisse al in 1326 van ring in plein is veranderd.

Op instigatie van de *werkgroep stadsarcheologie Zierikzee* werd een ééndaags onderzoek ingesteld op een terrein aan de Pieterseliestraat te *Zierikzee* op *Schouwen Duiveland*. In een sleuf van ca 4x8m werd op een diepte van 2m een grote mestkuil aangetroffen (het maaiveld ligt op ca 40cm + NAP). De kuil had een diameter van 3m, was beschoeid met houtpalen en vlechtwerk en reikte tot een diepte van 2,80m. Het bijhorende bewoningsniveau bevond zich op een natuurlijke afzetting van zavelige klei ter dikte van ca 1m. De klei rustte op ca 30cm subboreaal veen waaronder grijze klei. Secundair in de kuil bevond zich een ingraving gevuld met wulken, en resten van leerbewerking. Naast venige mestlagen werd in de kuil een zeer grote hoeveelheid, deels gave, ceramiek aangetroffen. Naast protosteengoed, hoogversierd aardewerk, één enkel fragment Andenne-aardewerk bestond het complex grotendeels uit hardgebakken op de draaischijf vervaardigde rode en grijze koekepannen, kannen, grapen, etc.. Het resultaat van het onderzoek is duidelijk gelegen in de omvangrijke gesloten ceramiegroep, die omstreeks 1300 kan worden gedateerd. Het aardewerk vult geografisch het "gat" in onze kennis voor de betreffende periode in het gebied van de Zeeuwse eilanden gelegen tussen Aardenburg en het Maasmondgebied. Het aardewerk zal ter sprake komen in de bijdrage "Een mestkuil uit 1300 aan de Pieterseliestraat te Zierikzee" die zal verschijnen in het jaarboek *Kroniek van het Land van de Zeemeermin (Schouwen-Duiveland)* 15, (1990).

Ter afsluiting kan nog gemeld worden dat een uitgebreid booronderzoek is gestart naar enkele tientallen terreinen die zijn ontdekt tijdens archeologische luchtfotoprospecties door J. Semey uit Evergem (B.). Het betreft een bijproduct van het werk dat Semey uitvoert in samenwerking met de RUG (Prof.dr. J. Nenquin) in de zandstreek tussen Brugge en Antwerpen. In verband met de mogelijkheid tot wettelijke, cq planologische bescherming zijn in de winter van 1989/1990 eerst de sites verkend die zich bevinden binnen het ruilverkavelingsgebied van de gemeente *Aardenburg, Zeeuws-Vlaanderen*. Tijdens het schrijven van deze bijdrage zijn de eerste resultaten bekend. Ze kunnen als veelbelovend worden gekenschetst. De meeste sporen zijn toe te schrijven aan de Middeleeuwen en betreffen "moated sites", zolen van terpen/vliedbergen en wegstructuren. Verder zijn enkele sporen mogelijk ouder (Romeins ?) of jonger (16de eeuw; forten).

J. HENDRIKS

Nieuwe onderzoeken naar het vroegmiddeleeuwse "Tilliburgis" (N.-Brab.) (NL.)

Het Leijdal tussen de hooggelegen vlakten bij Ravels (België) tot aan de samenvloeiing met de Reusel bij Oisterwijk (Nederland) vormt een belangrijk kerngebied van het archeologisch onderzoek dat sedert 1985 in het hart van Brabant werd opgezet. De noord-rand van het riviertje de Leij is al sinds mensenheugenis een redelijk vruchtbaar terrein temidden van vrij onvruchtbare heidevelden. De in de merovingische periode binnenkomende Franken ontgonnen het bos op de hogere gronden en stichtten er nieuwe nederzettingen. Zij vestigden zich bij voorkeur aan de randen van de beekdalen. Vanuit dat oogpunt biedt de noordelijke oever van de Leij wellicht mogelijkheden de vroege middeleeuwen rondom de stad Tilburg te onderzoeken.

Op 21 mei 709 schonk de frankische grootgrondbezitter Aengilbertus goederen in de *villa integra* Alphen aan de benedictijnenabdij van Echternach. Deze schenking werd te boek gesteld te 'Tilliburgis'. Er zijn een drietal problemen die een eerste uitdaging vormen : wat moeten we verstaan onder 'Tilliburgis'; over welke afstand strekte 'Tilliburgis' zich uit en wordt binnen dat gebied inderdaad ook vroeg-middeleeuwse bewoning aangetroffen?

1) In principe zijn er twee verschillende theorieën omtrent het vroeg-achtste eeuwse 'Tilliburgis'. De ene hypothese neemt het toponiem 'Tilliburgis' letterlijk en verwacht een merovingische burcht, wellicht door een greppel omgeven, nabij de huidige stad Tilburg aan te treffen. De tweede hypothese ziet in 'Tilliburgis' echter een groter gebied en zou een meervoudsvorm zijn van 'Tilliburgus'. Er zou derhalve sprake zijn van een 'gebied der Tilburgen', die tesamen kennelijk een geografische en juridische eenheid vormden. In de twaalfde eeuw is er in ieder geval sprake van een *West-Tilburg* (de huidige stad Tilburg) en *Oost-Tilburg* (oostelijk deel van Oisterwijk).

2) Een middel om vroeg-middeleeuwse nederzettingen op te sporen is te vinden in het creatief gebruik van toponiemen. Op de noord-westelijke oever van de Leij komen een groot aantal vroeg-middeleeuwse toponiemen geconcentreerd voor : namen die eindigen op *-lo*, *-hoven*, *-schoot*, *-heem*, *-hout*, *-laar*, *-sele* of een *meervoud-t* kennen. Het geconcentreerd voorkomen van meer dan 15 van deze namen op een gebied van ca 100km² doet ons vermoeden hier het gebied der Tilburgen te kunnen vinden. Sommige van deze namen bleken elders zelfs indicatoren voor de oudste bewoning ter plekke te zijn. Het betreft *-heem*, *-lo*, *-sele* en *meervoud-t* namen te zijn. Binnen het gebied der Tilburgen : de *-lo* namen Korvel, Oerle (nu beide stadswijken van Tilburg), Goirle, Berkel en Gijzel, de *-heem*-naam Heukelom, de *-sele*-naam Belvert en de meervoud-t-naam Hasselt. Geplot op een kaart tekenen zich twee concentraties vroegmiddeleeuwse toponiemen af aan de noordwestoever van de Leij : Korvel, Oerle en

Goirle in kern I, Berkel en Heukelom in kern II. Hoewel verdere gegevens nog ontbreken is hierin wellicht de oorsprong van de latere verdeling in Oost- en West-Tilburg terug te vinden.

3) Ook de vroeg-middeleeuwse archeologica in het Leijdal vinden we in twee onderscheiden gebieden die grotendeels samenvallen met de kernen I en II. In kern II werd karolingisch aardewerk gevonden tussen Berkel en Oisterwijk, alsmede tussen Tilburg en Enschoot. We hopen concrete nederzettingssporen te vinden wanneer in de negentiger jaren juist hier een grote rondweg om Tilburg wordt aangelegd. In kern II werd ten noorden van Goirle op twee verschillende plaatsen delen van karolingische nederzettingen opgegraven door de AWF-afdeling Midden-Brabant. De ROB vond in een 12de eeuwse nederzetting in de zomer van 1989 een waterput waarin eveneens een grote hoeveelheid karolingisch aardewerk werd aangetroffen. In 1985 werd op deze Groote Akkers een achttal waterputten blootgelegd die thuishoren in de vroegste frankische occupatiefase, de 6de/7de eeuw. Het aardewerk omvat voornamelijk ruwwandige lokaal vervaardigde produkten, alsmede een zeer vroege reliëfbandamfoor. Deze nederzetting is gelegen in de onmiddellijke nabijheid van de Katsbogte, een zijbeek van de Leij, midden tussen Oerle en Goirle.

Voorlopige conclusie : Op basis van de huidige kennis wordt 'Tilliburgis' omschreven als een gebied op een dekzandrug aan de noordwestelijke oever van de Leij, waarop de daar voorkomende toponiemen verwijzen naar een vroeg-middeleeuwse bewoning, die inderdaad op diverse plaatsen kon worden vastgesteld. Het toont dat de middeleeuwse archeologie zijn beste resultaten bereikt met interdisciplinair onderzoek. In 1989 stelde de *Stichting Projekt Archeologie* om deze reden een multidisciplinaire werkgroep in, waarin archeologen, historici, geografen en archiefmedewerkers tesamen trachten het geheim van 'Tilliburgis' verder te ontsluiten.

Bibliografie :

HENDRIKS J. 1989, Nieuwe nederzettingen in de Noorderkempen (Noord-Brabant), *Arch. Med.* 12, 75-77.

HENDRIKS J. 1989, Het Leijdal in de vroege middeleeuwen, *Westerheem* 38, 97-102.

HENDRIKS J. & VAN NUENEN F. 1989, Archeologisch onderzoek in 'De Tilburgen'. Een poging tot reconstructie van het vroegmiddeleeuwse 'Tilliburgis', *Tilburg* 7, 88-94.

SMULDERS J. 1989, Gedempte putten. Vroeg-middeleeuwse waterputten op de "Groote Akkers", Goirle, *Westerheem* 38, 85-96.

THEUWS F.C.W.J. 1988, *De archeologie van de periferie*, (dissertatie), Amsterdam.

J. ZIMMER

Fouilles au Grand-Duché de Luxembourg

1. *Château de Larochette*. Les fouilles archéologiques, effectuées dans le château principal au cours de l'année 1989, ont fourni la preuve que la première enceinte en pierre date de l'époque carolingienne. Des vestiges d'un rempart de terre, datant de l'époque de la fin de Hallstatt, ont pu être détectés. L'absence de toute trace d'occupation a cependant fait hiatus entre l'époque celtique et le Haut Moyen Age.

2. *L'église St-Laurent de Diekirch*. Dans le secteur occupé par la cour d'une grande villa gallo-romaine était situé un bâtiment à salle unique. Les murs de cette construction sont encore partiellement conservés sur une hauteur de près de 7m. A l'époque mérovingienne, une première église éponyme de la localité de Diekirch est installée dans ce bâtiment antique. Ainsi, la première église de Diekirch pourra compléter la liste des sanctuaires chrétiens installés à la fin de l'Antiquité et au début du Moyen Age dans des bâtiments faisant partie de grandes villas antiques du pays des Trévires.

BIBLIOGRAFIE:

ZIMMER J. 1990, *Le château de Larochette. Histoire de son architecture*, Luxembourg.

ZIMMER J. 1991, Ausgrabungen auf Burg Fels, *Archaeologia Mosellana*, Bd III, prévu pour 1991.

METZLER J. & ZIMMER J. 1989, Archéologie en Sarre, Lorraine et Luxembourg, *Archaeologia Mosellana*, Bd I.

J. BURNOUF

Archéologie médiévale dans la circonscription de Lorraine (F.).

Un certain nombre de sites médiévaux sont décrits ci-dessous par leur responsable. Par ailleurs, il y a en Lorraine un certain nombre de chantiers de fouilles programmées pour le Moyen Age, dont les résultats de fouilles seront communiqués dans le futur. Il s'agit des sites de Châtel-Saint-Germain (Moselle), Epinal (Vosges), Le Saint-Mont (Vosges), Richardménil (Meurthe-et-Moselle) et Châtel-sur-Moselle (Vosges).

J.-M. GOUTOURBE, CH. GUILLAUME & D. HENRY
Fouilles à Laimont (Meuse)(F.)

La moyenne terrasse (20m) de l'Ornain, un des affluents de la Marne, déposée au cours de l'avant-dernière glaciation, a livré en surface des vestiges archéologiques de toutes époques, de Bar-le-Duc à Revigny-sur-Ornain (Meuse). En Préhistoire, la découverte récente de galets gravés aziliens, à Bussy-la-Côte (Meuse), est importante et témoigne d'un peuplement dense dès le Paléolithique supérieur de ce replat dominant l'Ornain.

Dans le cadre du traitement des documents d'urbanisme, des grands travaux et des carrières, le décapage des carrières de graviers calcaires de la S.A. Roussel-Valette a permis de découvrir, en 1988-1989, deux sites médiévaux inédits. Surveillances et décapages, effectués en plusieurs phases, ont été facilités par la compréhension et la collaboration du propriétaire.

1 - 1988 :

Les premières surveillances des travaux ont mis au jour une station mésolithique, sans stratigraphie et sans structure organisée, qui n'ont pas donné suite à des fouilles archéologiques. Quelques éléments protohistoriques (bracelets) complètent les trouvailles de l'Age du Fer découvertes en 1965.

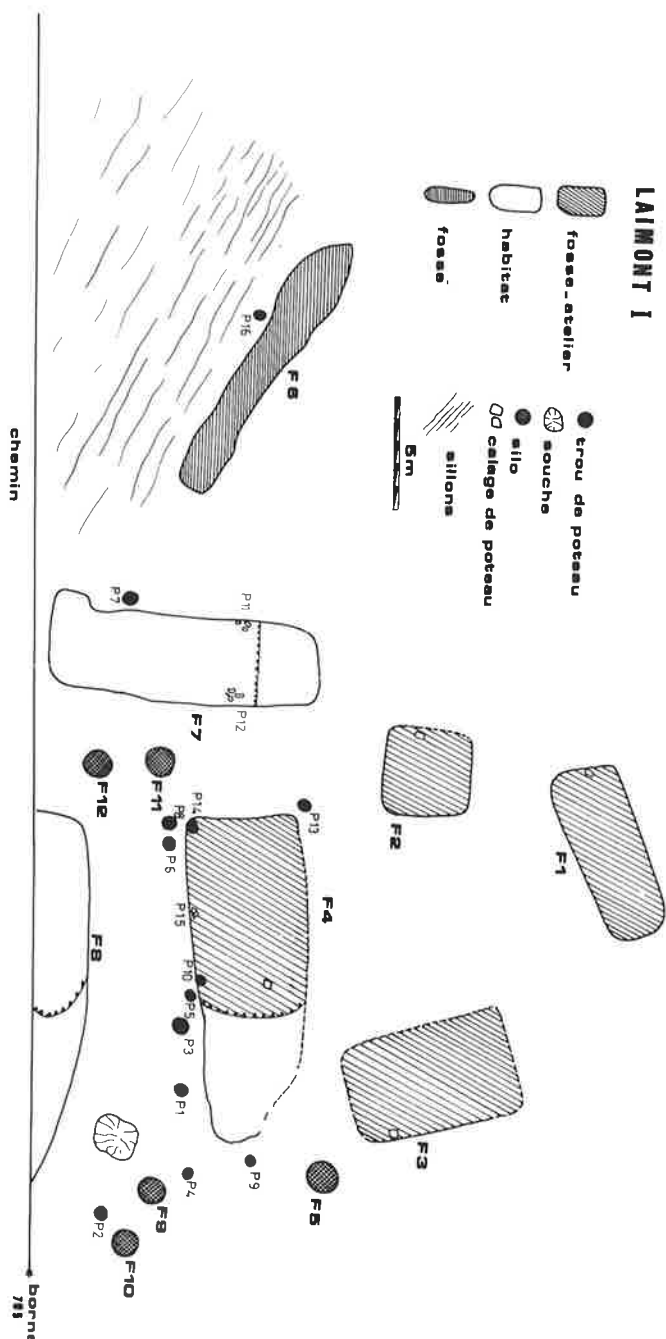
2 - 1988/1989 :

La deuxième tranche de l'exploitation, au "Poirier Mauraudel", a livré un village de la fin du Moyen Age (14e siècle) ou "Laimont I". Il se compose de deux types de structures :

- Quatre maisons de plan rectangulaire étaient excavées sur 1,70m de profondeur dans les graviers calcaires. Sur le plancher en "terre battue", des poteaux à calage de pierres, disposés irrégulièrement le long des parois, devaient soutenir un toit à deux pentes reposant directement sur le sol. L'accès s'effectuait par des paliers successifs creusés dans le cailloutis. La longueur moyenne est de 7 à 4m pour 2m de largeur. La pauvreté du mobilier ne permet pas déterminer leur fonction : ateliers ou habitats.

- Deux fonds de cabane, légèrement surcreusés dans les graviers présentaient un plan ovale ou en L avec des seuils d'accès, de 8-9m de long sur 2m de large. Cet ensemble, organisé orthogonalement autour d'une petite cour à cinq silos, était limité au Sud par un fossé de drainage le séparant des champs cultivés dont les sillons de labour étaient encore inscrits dans les graviers.

A 50m au Sud, une deuxième zone contemporaine de la première était constituée d'un ensemble de 6 silos, d'une habitation surcreusée et d'un ensemble agricole complexe. Après abandon, ces structures ont été comblées par différents matériaux d'origine locale (effondrements des parois) et anthropiques extérieurs (tuiles, éléments d'architecture etc...), en une seule ou plusieurs fois. Le mobilier archéologique, assez pauvre, se compose de vases culinaires desti-

Laimont: Plan des fouilles.

nés à la cuisine (pots à feu et récipients divers) et de vaisselles domestiques dont certaines vernissées (cruches, tasses, plats etc...), d'objets métalliques divers (serpettes, éperon, boucles de ceinture, pentures de coffres etc...). Deux monnaies datent le comblement de ces structures du milieu du 14e siècle.

S'agit-il d'un hameau temporaire lié aux activités agricoles abandonné ou d'un habitat déserté en ce siècle troublé par les guerres et la peste, avant la construction de l'église et du château au 14e siècle? Des recherches interdisciplinaires entre historiens, géographes et archéologues permettront de préciser l'occupation de ce terroir du Sud-Meusien.

3 - 1989 :

Les décapages d'une nouvelle sablière située à 500m du "Poirier Mauraudel", au lieu-dit "A Tabouret", ont mis au jour une partie d'un village du Haut Moyen Age ou Laimont II.

Situé, comme Laimont I, à la rupture de pente du replat dominant l'Ornain, près d'un niveau de sources qui ceinture toute cette zone, des structures d'habitat étaient disposées autour d'une rigole d'érosion provenant du démantèlement de la terrasse. Recouvertes en partie de colluvions, deux fosses dépotoirs, peu profondes (h. = 0,50m) étaient disposées autour d'une cabane ou grenier. De plan rectangulaire à quatre poteaux disposés aux quatre angles, cette structure de 3 X 2m a livré peu de vestiges comparativement à ceux de la fosse dépotoir n° 1.

Le mobilier archéologique recueilli est abondant; nombreux vases, objets métalliques (clous, penture, couteaux, pince à épiler, éléments de chaussures gallo-romaines, éperon etc...), parure (perles en pâte de verre, fibule en bronze, perles sur huitres fossiles etc...), peignes en os, aiguilles à chas et épingles en bronze, verrerie, faune etc...

En cours d'étude par J. Guillaume et M. Feller, il appartient à plusieurs époques. En effet, certaines céramiques, pièces de monnaies et éléments de chaussures sont des éléments résiduels gallo-romains (- de 1 %), du 3e-4e siècle. Certains types de vases sigillés à décor à la molette sont attribuables à la fin du 5e siècle. Cependant l'ensemble du mobilier céramique se situe au Mérovingien, au 6e siècle probablement. Une fibule en S, en bronze, située plus précisément ce complexe au milieu de ce siècle.

La sablière n'est actuellement pas encore totalement décapée et cet ensemble du Haut Moyen Age est entouré de silos et trous de poteaux qui seront fouillés prochainement.

La proximité de la voie gallo-romaine de Reims à Trèves et d'une grande villa gallo-romaine laisse supposer une occupation importante de ce terroir sur quelques kilomètres carrés, à partir de la Protohistoire. Une étude complète de cet ensemble permettrait de connaître l'évolution du paysage et de l'occupation humaine de ce secteur du Sud-Meusien.

P. BUZZI

Metz, Rue Boucherie Saint-Georges (Moselle)(F.)

Une construction immobilière, engagée rue Boucherie Saint Georges, au Nord de la colline des Hauts de Sainte-Croix à Metz, a déclenché au cours de la première quinzaine du mois d'août 1989, une opération de sauvetage urgent qui visait essentiellement à éclaircir les problèmes entrevus lors des sondages archéologiques préliminaires : la double question de la position présumée à cet endroit du rempart antique et de la proximité d'un second système défensif médiéval antérieur à celui du 13e siècle, qui lui est situé largement à l'extérieur du centre ville.

S'il n'a pas été réellement possible de confirmer la première hypothèse, la présence d'une enceinte du Haut Moyen Age (9e-11e) a pu cependant être clairement observée. Conservé en élévation sur une hauteur de 3 mètres environ, cet ouvrage de 2 mètres de large et dégagé sur 4 mètres de long possède des parements interne et externe constitués d'éléments de récupération (fragments de stèles notamment), et est fondé sur les deux murs parallèles d'une adduction d'eau antique. Il correspond sans doute à une phase d'agrandissement du système de fortifications de la ville, déjà relevée lors d'une opération archéologique du même type, effectuée rue des Roches à une centaine de mètres à l'ouest de la Cathédrale St-Etienne (P. Thion, 1988).

Quatre fosses dépotoirs datables de la même période ont pu être également étudiées rue Boucherie St-Georges. Situées aux abords de l'édifice défensif, il n'a pas été possible cependant d'établir de relations chronologiques entre ces structures.

M.-P. SEILLY

Metz, Rue de la Garde, rue Sous-Saint-Arnould (Moselle)(F.)

Lors du projet d'aménagement d'un immeuble au 5-6 rue de la Garde à Metz, la Direction des Antiquités de Lorraine a été sollicitée en vue d'un diagnostic archéologique. Des sondages ont donc été effectués dans le courant d'octobre 1989 et ont révélé la présence d'un mur de fortification.

Les connaissances actuelles dans ce domaine sont encore lacunaires. Les textes nous informent que l'Evêque de Metz, Robert (883-917) qualifié de *reformatore murorum orbis* aurait opéré une restauration sinon un agrandissement de l'enceinte antique au cours du IXe siècle. Cette enceinte carolingienne reste encore mal connue même si tout pousse à croire qu'elle suit en partie au moins l'enceinte du Bas Empire, et qu'elle perdure jusqu'au XIIIe siècle. A cette période, l'enceinte connue par des plans du XVIe et XVIIe siècle, est développée et

agrémentée (tours, ponts). Elle couvre alors près de 159 hectares.

Le sondage principal long de 17 mètres et large 1,80 mètres a été effectué dans le sens est-ouest, perpendiculairement à la rue de la Garde. Il a révélé un massif maçonné encore en élévation extérieure sur 4,50 mètres et enfoui sur 5 mètres. Ce mur est constitué de pierres de Jaumont et de Norroy liées à la chaux sur toute la hauteur. La largeur visible est de 1,30 mètre côté sud et de 2,85 mètres côté nord. Ce morceau de rempart a été observé de l'intérieur de la cité : l'élévation extérieure se trouvant en bordure de la Moselle, sous la rue de la Garde actuelle, n'a pu être reconnue.

Cette fortification, d'après les conjonctures topographiques et sa morphologie ne peut être que la fortification médiévale du XIIIe siècle et même du IXe siècle si la première s'est réimplantée sur la seconde. Les conditions difficiles d'observation n'ont malheureusement pas pu affiner ce diagnostic.

Les autres sondages ont révélé la présence de niveaux archéologiques sur 6 mètres, recoups par des caves modernes sur la majorité du terrain sondé.

M.-P. SEILLY

Rechicourt-Le-Château, Rue Sous-Saint-Arnould (Moselle)(F.)

A l'occasion de la remise en eau des douves du château de Rechicourt, la Direction des Antiquités de Lorraine a effectué une opération de diagnostic archéologique, en vue de déterminer l'ampleur des douves et la présence ainsi que la nature des ponts qui les traversaient.

Le château, situé à l'est du village, consiste en un bâtiment rectangulaire sans doute élevé à partir d'une tour porche du XVIe siècle. Le corps de logis est prolongé au nord par des dépendances, le tout disposé autour d'une grande cour curviligne. La partie ouest a été détruite au XIXe siècle.

Les premières attestations dans les sources écrites et la toponymie indiquent une fondation remontant au IXe siècle. Il a appartenu successivement aux comtes de Werd, puis aux comtes de Linange. Détruit lors d'un conflit au XVe siècle, il est reconstruit par le Duc de Lorraine et modifié au XVIe siècle. Les éléments médiévaux ont été détruits au XIXe siècle lorsque le château a été transformé en bâtiment rural.

La reconnaissance des substructions médiévales n'a pas fait l'objet de recherches dans cette étude uniquement axée sur les fossés et la présence ainsi que la nature des ponts à chacune des deux ouvertures du château.

Deux sondages ont été effectués devant le porche principal. Ils ont révélé la présence d'un pont en bois constitué de poutres en chêne équarries de 0,25 x 0,25m de côté, disposées horizontalement et verticalement, le tout reposant sur une poutre perpendiculaire assurant la stabilité de l'édifice. Les contre-poussées

sont assurées par une série de “jambes de force” également en chêne, assemblées aux poutres par des tenons et mortaises ainsi que des chevilles en bois. Le remplissage des douves est constitué de marnes bleues et de tourbe. Un niveau a livré une série de déchets de cuir liés à un atelier de cordonnerie.

Le fossé, profond de 5m et large de 7m, s'étend tout autour du château. Néanmoins, il semble se perdre à l'arrière dans l'envasement d'une large étendue d'eau stagnante pouvant également servir de système défensif. La présence de deux conduites d'eau révèle une volonté postérieure d'assèchement de ce marécage naturel.

Au niveau du second porche, un pont similaire au premier a pu être observé, ainsi que la présence d'un puits et d'une latrine ultérieurs, creusés dans les douves.

Une datation dendrochronologique va être opérée sur ces deux structures.

J.-M. BLAISING

Thionville, lycée Colbert (Moselle)(F.)

Une fouille de sauvetage urgent a été entreprise par la Direction des Antiquités de Lorraine, préalablement à l'agrandissement du lycée Colbert. Le site se trouve sur le territoire de Guentrange (Guntringas en 1147, sur un cartulaire de l'abbaye de Villers Bettlach) qui fait partie de la commune de Thionville, dont le centre historique se trouve à 2km (Theodonis villa en 753, Résidence Impériale). La fouille de sauvetage entreprise fin 1989, sur une surface d'environ 500m², a révélé onze structures dites “fonds de cabanes”, trois silos, des fosses et des trous de poteaux. Dans toutes ces structures, il y avait des matériaux de construction gallo-romaine en quantité faible à moyenne.

Les structures excavées dites “fonds de cabanes” sont de forme rectangulaire, aux coins arrondis, de 3m x 2,5m à 2,80m. Leur profondeur résiduelle est de 0,40m à 0,50m pour cinq d'entre elles et de 0,10m à 0,30m pour les six autres. Les bords sont droits et les fonds plats; elles sont toutes entourées de piquets d'un diamètre de 0,06m à 0,10m, plantés droits le long des bords de 0,8m à 0,12m dans le fond des structures. Ces piquets sont tous régulièrement espacés de 0,20m. A chaque extrémité dans le sens de la longueur, sur l'axe, se trouve un poteau de 0,15m à 0,25m de diamètre. Un troisième poteau de même type que les deux autres se place aux deux tiers de cet axe, légèrement déporté par rapport à celui-ci. Aucune de ces excavations ne présentait de couches d'occupation, et les types de remplissage rencontrés indiquent un comblement rapide. Le matériel céramique comporte de nombreux pots à cuire de type kugeltopf tournés sans décor et des cruches à bec verseur décorées de bandes irrégulières rouges appliquées au pinceau; les pieds comportent des facettes plates retaillées

au couteau. D'autres tessons de céramique fine orange claire sont décorés à la molette en losanges, et d'autres enfin, de couleur rouge clair de décors ondulés incisés. L'ensemble est datable du IXe-XIIe siècle.

Le matériel métallique n'est présent qu'en faible quantité : une petite épingle et une plaquette de 0,5m x 0,6m sont les deux seuls objets en bronze; le fer est représenté par un couteau à soie de 0,20m de long, un demi fer à cheval de petite dimension et quelques petits objets très oxydés (clous et alènes).

Les os, malheureusement très mal conservés, étaient présents dans toutes les structures, toujours fragmentés sauf dans un cas où des têtes de bovins, des côtes et des os longs recouvraient le fond d'une des structures. La fouille et l'étude sont encore en cours.

M.-P. SEILLY

Woippy, Les Grandes Tappes (Moselle)(F.)

L'extension d'une sablière a provoqué sur ce site un sauvetage urgent d'un mois qui a révélé un habitat du Haut Moyen Age.

Les Grandes Tappes étaient au XIIe siècle possession de l'abbaye Saint-Vincent de Metz et considérées alors comme une "grange" de l'abbaye. Au XIIIe, l'abbé Warin y construisit un château détruit dix ans plus tard.

Le gisement de Woippy, lieu-dit "Les Grandes Tappes", est situé sur la basse terrasse de la Moselle à 8 km en aval de Metz. Cette intervention a permis de délimiter une surface de 6000m² dans laquelle sont concentrés les vestiges d'un habitat relativement homogène.

Le site a livré une série de structures complémentaires, composées d'une maison à deux nefs (avec trois poteaux par façade et deux poteaux faitiers) de 4,50m x 6m. On a pu également étudier quatre structures dites "fonds de cabanes" réparties sur tout le site, de dimensions variables (de 2m x 2m à 2,70m x 3m), n'ayant conservé que 0,10m à 0,20m de remplissage archéologique. Elles sont de forme rectangulaire à coins arrondis disposant de trois poteaux axiaux associés à des piquets placés tous le 0,20m environ le long des bords droits. Le fond est toujours plat.

Une dizaine de fossés gallo-romains parallèles ont également été observés sur le site.

Un puits réaménagé en fosse a livré du matériel osseux et de la céramique. Cette dernière, assez peu nombreuse, est essentiellement composée de pots à cuire du type kugeltopf datables du IXe au XIIe siècles. Les données sont encore en cours d'étude.

M.-P. SEILLY

Fouilles à Yutz (Moselle)(F.)

Une opération d'aménagement d'un lotissement industriel et artisanal a nécessité une intervention de sauvetage archéologique qui a porté sur une surface d'environ 1400m² et qui a révélé les vestiges d'un habitat médiéval.

Le village de Yutz est implanté sur le site d'un important vicus gallo-romain "Judiacum" et régulièrement occupé durant le Haut Moyen Age.

La fouille a livré une villa gallo-romaine, datée fin IIe, début IIIe siècle, et une dizaine de bâtiments médiévaux semblables dans leur mode de construction. Ils présentent tous deux rangées de poteaux alignés formant les parois, et au centre des poteaux faitiers soutenant le toit.

Deux types de plans apparaissent : le premier est rectangulaire, de 4m x 5m à deux nefs, à quatre poteaux par façade et deux faitiers avec, dans un cas, une légère abside à l'arrière; le second est plus trapézoïdal, de 6m x 12m environ. La construction de ces bâtiments n'est pas de facture soignée : la plupart des parois disposent de poteaux de contrefort à l'intérieur comme à l'extérieur, les poteaux faitiers étant souvent désaxés.

Il est à noter que les structures dites "fonds de cabanes" sont totalement absentes du site et que, seulement deux silos ont été découverts.

Un autre phénomène intéressant a pu être observé : une quarantaine de fossés qui semblent tous fonctionner avec la villa gallo-romaine, répartis parallèlement et orthogonalement. Les bâtiments médiévaux semblent de même s'orienter sur ces axes; à l'exception d'un cas, ils ne se recoupent pas.

Deux puits médiévaux ont également été mis au jour et ont livré du matériel céramique et osseux. La céramique révèle deux tendances : la première, à cuisson réductrice, à dégraissant minéral, est sans décor. La lèvre est souvent droite, coupée (type kugeltopf). La seconde, fine, présente une bonne cuisson oxydante orange ou blanchâtre avec un fin dégraissant. Ce type est décoré à la molette en losanges, dents de loup, triangles, carrés ou rectangles. Les comparaisons avec la céramique allemande, belge et alsacienne donnent une fourchette comprise entre le IXe et le XIe siècle. Un fragment de lissoir en verre, connu en région parisienne à partir du IXe siècle, confirme cette première hypothèse. Le matériel osseux, à l'exception d'un bovidé dans un puits, est peu nombreux. De même, le matériel métallique se limite à deux faucilles. L'étude est encore en cours.

P. LEMAN

Archéologie médiévale dans la circonscription du Nord - Pas-de-Calais (F.)

Les équipes du Nord de la France sont maintenant renforcées par la création d'un poste de conservateur, chargé de l'archéologie au Musée de Valenciennes. Il s'agit de Monsieur Ph. Beaussart, qui a beaucoup fouillé à Famars et à Valenciennes.

La Direction des Antiquités a organisé avec le concours du Groupement des Archéologues Lillois une tournée-visite des mottes féodales des environs de Lille, le dimanche 17 septembre (mottes de Phalempin, Wannchain, Anstaing, Toufflers, etc...).

Plusieurs publications intéresseront les spécialistes d'archéologie médiévale. Il s'agit de :

P. DEMOLON, *Mottes et Maisons fortes en Ostrevent Médiéval*, *Archéologia Duacensis 1*, Douai, 1988.

E. LOUIS, *Recherches sur le Château à mottes de Hordain (Nord)*, *Archéologia Duacensis 2*, Douai, 1989.

G. HANTUT, *Le cimetière mérovingien de Neuville-sur-Escaut*.

G. BLIECK (ed.), *Travaux du Groupe de Recherches et d'Etudes sur la Céramique dans le Nord/Pas-de-Calais. Actes du Colloque de Lille (26/27 mars 1988)*, Lille, 1989.

Cette année 1989 a été celle des importantes fouilles du tracé du T.G.V., après celles du *Transmanche* des années 1987 à 1989.

Dans un premier temps, une équipe de prospecteurs a eu pour mission de repérer les sites susceptibles d'être fouillés avec les moyens appropriés.

Cette recherche conduite par Melles Bostyn, Vanhee, Blancquart, et MM. Routier et Desfosses a mis en évidence de septembre 1988 à mai 1989 une centaine de gisements entre Bapaume et Calais et la frontière belge. Certains étaient déjà connus, d'autres, surtout dans les Flandres, beaucoup moins.

A l'heure présente (décembre 1989), les recherches continuent et s'achèveront en mars date à laquelle la S.N.C.F. qui finance entièrement ces fouilles, ouvrira les premiers chantiers proprement dits du T.G.V.

En Artois, 33 sites ont été repérés, dont 1 seulement pour le Moyen Age tandis qu'en Flandres sur 29 sites, 14 intéressent les périodes médiévales et post-médiévales.

Des fouilles ont lieu pendant un mois avec des équipes de 3 à 4 personnes, mais pour l'instant, il s'avère que seul le gisement d'Izel-les-Esquerchin exploré par M. P. Demolon (site d'habitat du Haut Moyen Age, annexe à une nécropole gallo-romaine) mérite une attention particulière.

Hors du programme du *T.G.V.*, le rythme des recherches d'archéologie médiévale maintient son allure de croisière (Douai : fours de potiers; Palais de Vitry; fouilles du Couvent des Dominicains à Valenciennes avec des superbes gisants du XIIIe siècle; Lille : fouilles du Château de Courtrai). Dans les campagnes, les répertoires des mottes féodales s'enrichissent grâce aux recherches sur le terrain des équipes de Demolon P. (Cambrésis); Acquart J.-A. (Ternois); Lefranc G. (Artois). Des fouilles de mottes et de châteaux ont eu lieu à Simencourt (Perreau), Capelle-la-Grande (Beauchamp), Frévent (Routier), Estrée (Demolon), Bavaisis (Loridant).

Une seule nécropole mérovingienne a été mise au jour et explorée par M. Acquart à Houvin-Houvigneul. Entre Etaples et Montreuil, les archéologues britanniques continuent à explorer les niveaux carolingiens à l'endroit présumé de Quentovic.

L'équipe du Musée de Berck-Plage et de la Palme Berckoise poursuivent leurs explorations subaquatiques dans le lit de la Ternoise à Grigny, à l'est d'Hesdin et permet la mise au jour d'un remarquable matériel (fer et céramique) des XVIe et XVIIe siècles. Avec MM. Routier et François, des relevés de souterrains et carrières aménagées se mettent en place dans le Pas-de-Calais.

Cette année fut celle du Bicentenaire de la Révolution Française, ce qui a permis à M. et Mme Acquart de sensibiliser l'opinion locale à la sauvegarde des faïences régionales à motif révolutionnaire.

Mais cette année fut surtout celle de "l'Archéologie en France" avec trois manifestations régionales dont deux intéressent la transition Bas-Empire/Haut Moyen Age ("Les Cultes orientaux au Musée d'Arras") et l'époque carolingienne (publication des fouilles de la fonderie à Douai).

P. DEMOLON

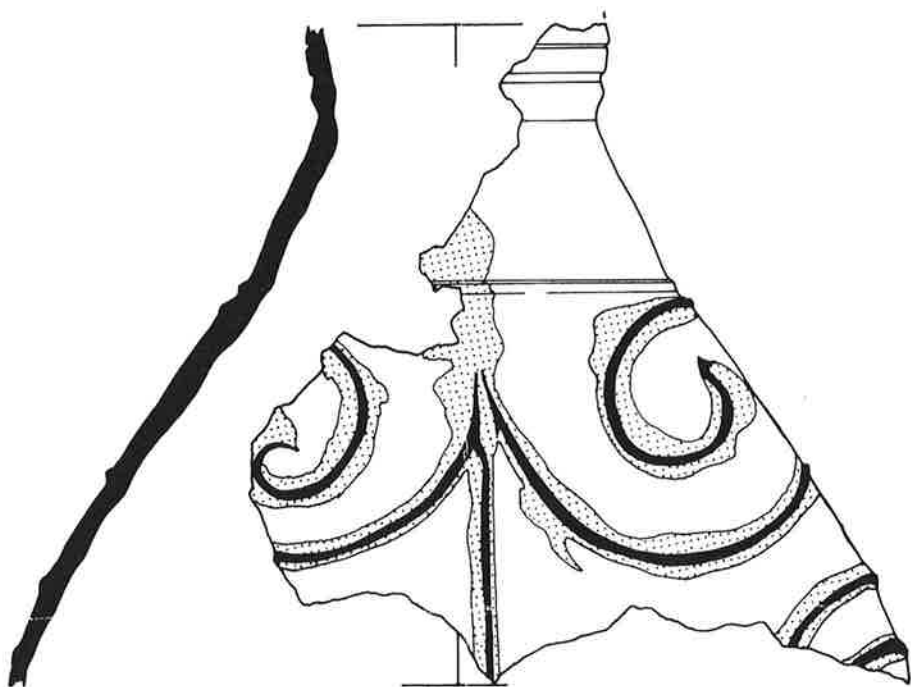
Archéologie urbaine à Douai (départ. du Nord)(F.)

De juin à septembre 1989 s'est déroulée une fouille à Douai sur le site de l'Arsenal entre l'enceinte du XIIIe siècle et l'enceinte du XVe siècle. Elle a permis de découvrir une série de maisons du XVe au XVIe siècle. Les traces de l'Arsenal de Louis XIV et ceux qui les ont remplacé jusqu'à la fin du XXe siècle.

La découverte la plus importante a cependant été celle d'un four de potier qui a travaillé vers le milieu de la première moitié du XIIIe siècle à Douai et qui a produit toute à la fois de la céramique ordinaire grise ouverte (grandes jattes, couvre-feux...), des céramiques fermées (cruches, marmites, etc...), mais surtout de la céramique glaçurée vert très foncé à noir (la couleur noire est sans doute

due à l'oxydation du vernis d'origine après être resté quelques siècles en terre) et de la céramique dite hautement décorée jaune et décor de bandes rapportées marron foncé (dont plusieurs dizaines de biscuits avant glaçure ont été découverts).

Il sera évidemment extrêmement intéressant de pouvoir comparer cette production à celle déjà découverte dans les sites d'habitat qui longent la Scarpe et l'Escaut.

Douai: Céramique dite hautement décorée. Ech.1/3.

Inhoudstafel/Table des Matières/Inhaltsverzeichnis

Cursief gedrukte titels vertegenwoordigen de lezingen.

Les titres en *italique* représentent les communications.

BLAISING J.-M., Thionville, Lycée Colbert (dép. Moselle)(F.).	76
BONENFANT P. & FOURNY M., Fouilles de la cathédrale Saint-Michel à Bruxelles (Brab.).	42
BONENFANT P. & LE BON M., Les découvertes de la Rue de la Bourse à Bruxelles (Brab.).	54
BORREMANS R., <i>Fouilles Rue du Châtelet à Andenne (Nr.)</i> .	8
BORREMANS E., Stadsarcheologisch onderzoek in Geraardsbergen (O.-VI.).	47
BURNOUF J., La circonscription de Lorraine (F.).	70
BUZZI P., Metz, Rue Boucherie Saint-Georges (dép. Moselle)(F.).	74
CAES W., <i>De Kraneveldshoeve te Haacht (Brab.)</i> .	64
CALLEBAUT D., De Sint- Salvatorsabdij van Ename (O.-VI.).	32
CALLEBAUT D., LALEMAN M.C. & RAVESCHOT P. Het Gravensteen in Gent (O.-VI.).	19
CHARLIER CH., <i>Les chanoines de la place Saint-Lambert à Liège. Approche anthropologique de la série exhumée entre 1977 et 1981 (Lg.)</i> .	13
CHARLIER CH., <i>Caractères paléodémographiques et paléopathologiques de la population mérovingienne d'Erps-Kwerps (Brab.)</i> .	14
CLAEYS P.-J., Le château dit "Tour Louette" à Achet (Nr.).	29
CORBIAU M.H., <i>Un atelier du cuir à Marche-en-Famenne (Lux.)</i> .	63
CREMERS G., De Sint-Gertrudiskerk te Gruitrode (Meeuwen-Gruitrode)(Limb.).	37
CROMBE PH., Stadsarcheologisch onderzoek te Ronse (O.-VI.).	46
DE COCK S., Onderzoek in de Mechelse binnenstad (Antw.).	52
DELCOMINETTE-DUDANT A. La motte de "Rompt-Le-Cou" à Vielsalm (Lux.).	27
DE MEULEMEESTER J., <i>De motte van Brustem (Sint-Truiden) (Limb.)</i> .	21
DE MEULEMEESTER J., Het "Hof Inghels", een site met walgracht te Leisele (Alveringem) (W.-VI.).	59
DEMOLON P., <i>Archéologie urbaine à Douai (Dép. du Nord)(F.)</i> .	80
DEPAEPE P., <i>Fouilles au vieux château de Saive à Blegny (Lg.)</i> .	25
DESPRIET PH., <i>De abdij van Groeninge te Kortrijk (W.-VI.)</i> .	31
DEWILDE M., HEUS J., VANDEWALLE F. & ARREN R., Het Oosthof te Koeckelare (W.-VI.).	18
DEWILDE M., De Augustijnenabdij van Zonnebeke (W.-VI.).	30

DE WITTE H. & DE GROOTE K., <i>Stadsarcheologisch onderzoek te Brugge (W.-VI.)</i> .	43
DOPERÉ F. & UBREGTS W., <i>Bouwhistoriek van de poortdonjon van de burcht van Male te Sint-Kruis (W.-VI.)</i> .	15
ERVYNCK A., <i>Archeozoologisch onderzoek op het Laboratorium voor Paleontologie (RUG)</i> .	9
EUBELÉN M., <i>Le castrum de Beaumont à Esneux (Lg.)</i> .	24
EVRRARD M., <i>Le site médiéval de Wellin (Lux.)</i> .	61
GOUTOURBE J.-M., GUILLAUME CH. & HENRY D., <i>Fouilles à Laimont (départ. Meuse)(F.)</i> .	71
HENDRIKS J., <i>Nieuwe onderzoeken naar het vroegmiddeleeuwse "Tilliburg" (Noord-Brabant) (Nl.)</i> .	68
HOFFSUMMER P., <i>Les charpentes de toitures en pays mosan. L'apport de la dendrochronologie (XIe-XIXe siècle)</i> .	12
HOLLEVOET Y., <i>Vroeg-middeleeuwse bewoningssites te Roksem (Oudenburg)(W.-VI.)</i> .	3
HOLLEVOET Y., <i>Waarnemingen en vondsten in de middenkust (W.-VI.)</i> .	56
HOLLEVOET Y., <i>Volle-middeleeuwse bewoningssporen te Jabbeke en Zerkegem (gem. Jabbeke)(W.-VI.)</i> .	57
HOLLEVOET Y. & HILLEWAERT B., <i>Middeleeuwse vondsten in het Zeebrugse havengebied</i> .	58
JANSSEUNE G., <i>Het Groot-Tempelhof te Slijpe (W.-VI.)</i> .	59
KARDUX T., <i>Het Hof van Nedergem te Epegegem (Brab.)</i> .	29
LALEMAN M.C. & RAVESCHOT P., <i>Stadsarcheologisch onderzoek te Gent (O.-VI.)</i> .	48
LEMAN P., <i>Archéologie médiévale dans le Nord - Pas-de-Calais (F.)</i> .	79
LEOTARD J.M., <i>Le château de Burg-Reuland (Lg.)</i> .	23
LODEWIJCKX M., <i>Frankisch grafveld te Neerhespen (Brab.)</i> .	5
MIGNOT PH., <i>Le château de Montaigle à Falaën (Nr.)</i> .	28
MOUREAU G., <i>Le cimetière mérovingien de Ste-Marie-Vau à Omal (Lg.)</i> .	4
OOST T., <i>Stadsarcheologisch onderzoek in Antwerpen (Antw.)</i> .	51
OTTE M. & PAQUET P., <i>Fouilles de l'église abbatiale à Stavelot (Lg.)</i> .	39
PIETERS M., <i>De H.Geestkapel in de Kattestraat te Aalst (O.-VI.)</i> .	33
SEILLY M.-P., <i>Metz, Rue de la Garde, Rue Sous-Saint-Arnould (départ. Moselle)(F.)</i> .	74
SEILLY M.-P., <i>Rechicourt-Le-Château, Rue Sous-Saint-Arnould (départ. Moselle)(F.)</i> .	75
SEILLY M.-P., <i>Woippy, Les Grandes Tappes (départ. Moselle)(F.)</i> .	77
SEILLY M.-P., <i>Fouilles à Yutz (départ. Moselle)(F.)</i> .	78
SLOOTMAEKERS R., <i>Un four de potier médiéval à Andenne (Nr.)</i> .	9

STROOBANTS A., Recuperatie van bodemvondsten te Dendermonde (O.-VI.).	46
SWINNEN M., <i>Stadsarcheologie in Mechelen (Antw.)</i> .	52
VAN DEN BERGHE S., <i>Omtrent de vondst van een zeldzame ornitomorphe aquamanile te Gistel (W.-VI.)</i> .	8
VAN EENHOOGHE D., Het voormalig Capucijnenklooster te Sint-Truiden (Limb.).	38
VAN EENHOOGHE D., Het "Huis Schott" te Brussel (Brab.).	54
VAN HEERINGEN R.M., Archeologisch onderzoek in Zeeland betreffende de Middeleeuwen (NL).	64
VEECKMAN J. & BUNGENEERS J., <i>De opgravingen in de Onze-Lieve-Vrouw-kathedraal te Antwerpen (Antw.)</i> .	35
VERBEECK M., <i>Het Merovingisch rijengrafveld te Erps-Kwerps (Brab.)</i> .	7
WAEGEMAN T., De burcht Pietersheim te Lanaken (Limb.).	20
WEBER J.P., Le haut fourneau de Marsolle à Mirwart (Lux.).	62
ZIMMER J., Fouilles médiévales au Grand-Duché de Luxembourg.	70

Secties/Sections/Abteilungen

1. Merovingische periode/Période mérovingienne/Merowinger Periode.

- 03 HOLLEVOET Y., *Roksem (W.-VI.)*. V-11.00
 04 MOUREAU G., *Omal (Lg.)*. V-09.30
 05 LODEWIJCKX M., *Neerhespen (Brab.)*. V-09.15
 07 VERBEECK M., *Erps-Kwerps (Brab.)*. V-09.45

2. Gebruiksvoorwerpen/Objets usuels/Gebrauchsgegenstände.

- 08 VANDENBERGHE S., *Aquamanile te Gistel (W.-VI.)*. Z-11.45
 08 BORREMANS R., *Andenne (Lg.)*. V-14.00
 09 SLOOTMAEKERS R., *Andenne (Nr.)*. V-14.15

3. Aanverwante wetenschappen / Sciences connexes / Verwandte Wissenschaften.

- 09 ERVYNCK A., Archeozoologisch onderzoek. (V-11.15)
 12 HOFFSUMMER P., *Charpentes et dendrochronologie*. V-11.45
 13 CHARLIER CH., *Place Saint-Lambert à Liège (Lg.)*. V-10.15
 14 CHARLIER CH., *La population mérov. d'Erps-Kwerps (Brab.)*. V-10.00

4. Castellologie/Castellologie/Schlosskunde.

- 15 DOPERÉ F. & UBREGTS W., *Male (W.-VI.)*. Z-09.30
 18 DEWILDE M. e.a., *Koekelare (W.-VI.)*.
 19 CALLEBAUT e.a., *Gent (O.-VI.)*.
 20 WAEGEMAN T., *Lanaken (Limb.)*.
 21 DE MEULEMEESTER J., *Brustem (Limb.)*. V-15.30
 23 LEOTARD J.M., *Burg-Reuland (Lg.)*. S-10.00
 24 EUBELÉN M., *Esneux (Lg.)*. S-09.15
 25 DEPAEPE P., *Blégny (Lg.)*. S-09.45
 27 DELCOMINETTE-DUDANT A., *Vielsalm (Lux.)*.
 28 MIGNOT PH., *Falaën (Nr.)*. Z-09.45
 29 CLAEYS P.-J., *Achet (Nr.)*.
 29 KARDUX T., *Eppegem (Brab.)*.

5. Kerken en Abdijen/Eglises et Abbayes/Kirchen und Klöster.

- 30 DEWILDE M., *Zonnebeke (W.-VI.)*.
 31 DESPRIET PH., *Kortrijk (W.-VI.)*. Z-14.00
 32 CALLEBAUT D., *Ename (O.-VI.)*.
 33 PIETERS M., *Aalst (O.-VI.)*. V-14.30
 35 VEECKMAN J. & BUNGENEERS J., *Antwerpen (Antw.)*. V-15.15
 37 CREMERS G., *Gruitrode (Limb.)*.

- 38 VAN EENHOOGHE D., Sint-Truiden (Limb.).
 39 OTTE M. & PAQUET P., *Stavelot (Lg.)*. S-14.15
 42 BONENFANT P. & FOURNY M., Bruxelles (Brab.).

6. Stadsarcheologie/Archéologie urbaine/Stadarchäologie.

- 43 DE WITTE H. & DE GROOTE K., *Brugge (W.-VI.)*. V-15.00
 46 CROMBE PH., Ronse (O.-VI.).
 46 STROOBANTS A., Dendermonde (O.-VI.).
 47 BORREMANS E., Geraardsbergen (O.-VI.).
 48 LALEMAN M.CH. & RAVESCHOT P., *Gent (O.-VI.)*. V-14.45
 51 OOST T., Antwerpen (Antw.).
 52 DE COCK S., Mechelen (Antw.).
 52 SWINNEN M., *Mechelen (Antw.)*. Z-11.30
 54 VAN EENHOOGHE D., Brussel (Brab.).
 54 BONENFANT P. & LE BON M., Bruxelles (Brab.).

7. Landelijke archeologie/Archéologie rurale/ Ländliche Archäologie.

- 56 HOLLEVOET Y., Middenkust (W.-VI.).
 57 HOLLEVOET Y., Jabbeke en Zerkegem (W.-VI.).
 58 HOLLEVOET Y. & HILLEWAERT B., Zeebrugge (W.-VI.).
 59 JANSSEUNE G., Slijpe (W.-VI.).
 59 DE MEULEMEESTER J., Leisler (W.-VI.).
 61 EVRARD M., *Wellin (Lux.)*. S-15.00
 62 WEBER J.P., Mirwart (Lux.).
 63 CORBAU M.H., *Marche (Lux.)*. S-14.45
 64 CAES W., *Haacht (Brab.)*. Z-14.30

8. Aangrenzende regio's / Régions limitrophes / Nachbargebieten.

- 64 VAN HEERINGEN R.M., Zeeland (Nl.).
 68 HENDRIKS J., *Noord-Brabant (Nl.)*. Z-11.15
 70 ZIMMER J., Grand-Duché de Luxembourg.
 70 BURNOUF J., Circonscription de Lorraine (F).
 71 GOUTORBE J.-M., GUILLAUME CH., & HENRY D., Laimont (Meuse)(F.).
 74 BUZZI P., Metz (Moselle)(F.).
 74 SEILLY M.-P., Metz (Moselle)(F.).
 75 SEILLY M.-P., Rechicourt-Le-Château (Moselle)(F.).
 76 BLAISING J.-M., Thionville (Moselle)(F.).
 77 SEILLY M.-P., Woippy (Moselle)(F.).
 78 SEILLY M.-P., Yutz (Moselle)(F.).
 79 LEMAN P., Circonscription du Nord - Pas-de-Calais (F.). (S-11.00)
 80 DEMOLON P., *Douai (Nord)(F.)*. S-10.45

Vrijdag-Vendredi-Freitag 16/03/90

- 09.00: Openingsrede / Allocution de bienvenue / Eröffnungsrede
09.15: **Lodewijckx M.**, Frankisch grafveld te Neerhespen (Brab.).
09.30: **Moureau G.**, Le cimetière mérovingien de Ste-Marie-Vau à Omal (Lg.).
09.45: **Verbeeck M.**, Het Merovingisch rijengrafveld te Erps-Kwerps (Brab.).
10.00: **Charlier Ch.**, Caractères paléodémographiques et paléopathologiques de la population mérovingienne d'Erps-Kwerps (Brab.).
10.15: **Charlier Ch.**, Les chanoines de la place Saint-Lambert à Liège. Approche anthropologique de la série exhumée entre 1977 et 1981 (Lg.).
10.30: **Koffie/Café/Kaffee**
11.00: **Hollevoet Y.**, Vroeg-middeleeuwse bewoningssites te Roksem (Oudenburg)(W.-VI.).
11.15: **Ervynck A.**, Archeozoologisch onderzoek van de zwarte en de bruine rat.
11.45: **Hoffsummer P.**, Les charpentes de toitures en pays mosan. L'apport de la dendrochronologie (XIe-XIXe siècle).
12.00: Lunch
14.00: **Borremans R.**, Fouilles Rue du Chatelet à Andenne (Nr.).
14.15: **Slootmackers R.**, Un four de potier médiéval à Andenne (Nr.).
14.30: **Pieters M.**, De H.Geestkapel in de Kattestraat te Aalst (O.-VI.).
14.45: **Laleman M.-C. & Raveschot P.**, Stadsarcheologisch onderzoek te Gent (O.-VI.).
15.00: **De Witte H. & De Grootte K.**, Stadsarcheologisch onderzoek te Brugge (W.-VI.).
15.15: **Veeckman J. & Bungeneers J.**, De opgravingen in de O.-L.-V.-Kathedraal te Antwerpen (Antw.).
15.30: **De Meulemeester J.**, De motte van Brustem (Sint-Truiden) (Limb.).
15.45: De opgravingen in de Bijloke : bezoek (met koffie) Fouilles dans la Bijloke : visite (avec café) / Die Ausgrabungen in die Bijloke : Besuch (mit Kaffee).
17.15: Ontvangst aangeboden door de stad Gent / Réception offert par la ville de Gand / Empfang durch die Stadt Gent.

Zaterdag-Samedi-Samstag 17/03/90

- 09.00: **Mignot Ph.**, Le château de Montaigle à Falaën (Nr.).
09.15: **Eubelen M.**, Le castrum de Beaumont à Esneux (Lg.).
09.30: **Doperé F. & Ubregts W.**, Bouwhistoriek van de poortdonjon van de burcht van Male te Sint-Kruis (W.-VI.).
09.45: **Depaep P.**, Fouilles au vieux château de Saive à Blégny (Lg.).
10.00: **Léotard J.M.**, Le château de Burg-Reuland (Lg.).
10.15: **Koffie/Café/Kaffee**
10.45: **Demolon P.**, Archéologie urbaine à Douai (Dép. du Nord)(F.).
11.00: **Leman P.**, Quentovic : Où en sommes-nous ?
11.15: **Hendriks J.**, Nieuwe onderzoeken naar het vroegmiddeleeuwse "Tilliburgis" (N.-Br.)(NI.).
11.30: **Swinnen M.**, Stadsarcheologie in Mechelen (Antw.).
11.45: **Vandenbergh S.**, Omtrent de vondst van een zeldzame ornitomorphe aquamanile te Gistel (W.-VI.).
12.00: Lunch
14.00: **Despriert Ph.**, De abdij van Groeninge te Kortrijk (W.-VI.).
14.15: **Otte M. & Paquet P.**, Fouilles de l'église abbatiale à Stavelot (Lg.).
14.30: **Caes W.**, De Kraneveldshoeve te Haacht (Brab.).
14.45: **Corbiau M.H.**, Un atelier du cuir à Marche-en-Famenne (Lux.).
15.00: **Evrard M.**, Le site médiéval de Wellin (Lux.).
15.15: Slotwoord en receptie aangeboden aan R. Borremans / Clôture et réception offerte à R. Borremans / Schlusswort und Empfang aufgetragen an R. Borremans

MET MEDEWERKING VAN HET GEMEENTEKREDIET

AVEC LA COLLABORATION DU CREDIT COMMUNAL